

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ
ΣΧΕΣΕΩΝ

ΠΜΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ

ΜΕΤΑΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ
ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

Της Βασιλικής Ποριάζη

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΑΝΔΩΡΟΣ

ΚΟΡΙΝΘΟΣ 2023

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

1. Δηλώνω ρητά και ανεπιφύλακτα ότι η διπλωματική εργασία που σας καταθέτω αποτελεί προϊόν δικής μου πνευματικής προσπάθειας, δεν παραβιάζει τα δικαιώματα τρίτων μερών και ακολουθεί τα διεθνώς αναγνωρισμένα πρότυπα επιστημονικής συγγραφής, τηρώντας πιστά την ακαδημαϊκή δεοντολογία.

2. Οι απόψεις που εκφράζονται αποτελούν αποκλειστικά ευθύνη του/ης συγγραφέα/ως και ο/η επιβλέπων/ουσα, οι εξεταστές, το Τμήμα και το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου δεν υιοθετούν κατ' ανάγκη τις εκφραζόμενες απόψεις ούτε φέρουν οποιαδήποτε ευθύνη για τυχόν λάθη και παραλείψεις.

Η ΔΗΛΟΥΣΑ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΟΡΙΑΖΗ

Περίληψη

Η μεταδημοκρατία ως όρος φέρει τη σφραγίδα του βρετανού επιστήμονα Colin Crouch, ο οποίος με το ομώνυμο βιβλίο του το 2004 έθεσε το πλαίσιο ανάπτυξης και εδραίωσης του φαινομένου αυτού. Περιγράφει την κατάσταση του τρέχοντος και του μελλοντικού πολιτικοκοινωνικού συστήματος των δυτικών κυρίως χωρών, το οποίο αν και καλείται δημοκρατία, ουσιαστικά συνιστά μια επίφασή της, μια παρακμιακή κατάσταση, η οποία κάνει την εμφάνισή της στο τέλος του 20ου αιώνα. Ως φαινόμενο η μεταδημοκρατία επέρχεται ως απότοκο πολλών αιτιών που σχετίζονται κατά κύριο λόγο με τις μεταβολές στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και των θεσμών. Κρίσιμες είναι οι συνέπειές της τόσο στην πολιτική ζωή, όσο και στον τρόπο διαβίωσης των πολιτών σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο. Η επίδραση και οι συνέπειες στους θεσμούς και στην ίδια τη δημοκρατία είναι σφοδρές και δύσκολα αναστρέφονται.

Λέξεις κλειδιά: Μεταδημοκρατία, Δημοκρατία, θεσμοί, παρακμή

Abstract

Post-democracy as a term was formulated and analyzed by the British scientist Colin Crouch in 2004. It describes the state of the current or future political and social system of Western countries at the most, which although they are called democracies, they are actually an epiphany of it, a decadent state of it, starting at the end of the 20th century. As a phenomenon, post-democracy occurs as a result of a lot of causes that are primarily related to changes in the functioning of the political system and institutions. Its consequences are critical, also in political life, but also in the general life of citizens on a social and economic level. The impact and consequences on the institutions and on democracy itself are severe and difficult to reverse.

Key words: Post-democracy, Democracy, institutions, decline

Περιεχόμενα

Περίληψη	3
Abstract	3
Εισαγωγή	5

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η μεταδημοκρατία ως έννοια και φαινόμενο

1.1	Εννοιολογική οριοθέτηση της μεταδημοκρατίας	6
1.2	Ιστορική εξέλιξη της μεταδημοκρατίας	8
1.3	Αιτίες ανάπτυξης της μεταδημοκρατίας	10

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Τρόποι εκδήλωσης και ανάπτυξης της μεταδημοκρατίας

2.1	Ο λαϊκισμός ως μέσο εκδήλωσης	15
2.2	Η παγίδα της σύγχρονης δημοκρατικότητας	16
2.3	Η απάθεια των πολιτών	17
2.4	Μεταδημοκρατία στην Ε.Ε.	17
2.5	Μεταδημοκρατία στις Η.Π.Α.	19
2.6	Μεταδημοκρατία στην Ελλάδα	21

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Συνέπειες από την εκδήλωση της μεταδημοκρατίας

24

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Δυνατότητα και τρόποι ανάσχεσης της μεταδημοκρατίας

28

Επίλογος	32
Βιβλιογραφία	33

Εισαγωγή

Η μεταδημοκρατία του Colin Crouch αποτελεί μια βασική έννοια για την περιγραφή του τρέχοντος σταδίου της δημοκρατίας στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Σύμφωνα με τον θεμελιωτή της έννοιας, μολονότι οι σύγχρονες δημοκρατίες εξακολουθούν να διατηρούν στη βιτρίνα τους τις επίσημες δημοκρατικές αρχές, η πολιτική διαμορφώνεται όλο και περισσότερο από πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες, οι οποίοι δεν διαθέτουν καμία δημοκρατική νομιμοποίηση. Λαμβάνοντας υπόψη το φαινόμενο αυτό όπως το περιγράφει ο Crouch, η παρούσα εργασία επιχειρεί να αναλύσει τις βασικές πτυχές των αιτιών, των συμπτωμάτων και των συνεπειών του.

Το πρώτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στα βασικά γνωρίσματα της μεταδημοκρατίας, αναλύοντας το εννοιολογικό της περιεχόμενο και την ιστορική εξέλιξη τόσο του φαινομένου, όσο και της έννοιας.

Στη συνέχεια, το δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας παραθέτει τους τρόπους και τα συμπτώματα εκδήλωσης της μεταδημοκρατίας σε πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό επίπεδο, καθώς και σε επίπεδο θεσμών. Οι ενότητές του αναλύουν, πιο συγκεκριμένα, την επίδραση του λαϊκισμού, αριστερού και δεξιού. Σημαίνων τρόπος εκδήλωσης της μεταδημοκρατίας είναι η παγίδα που κρύβει ο εφησυχασμός ότι ο δυτικός, τουλάχιστον, κόσμος διανύει μια καλά εδραιωμένη δημοκρατική περίοδο, καθώς και η απάθεια την οποία επιδεικνύουν οι πολίτες σε ό,τι αφορά τους τομείς της πολιτικής, κατά κύριο λόγο. Στο ίδιο κεφάλαιο αναλύεται ειδικότερα ο τρόπος εκδήλωσης και τα συμπτώματα που εντοπίζονται στις δύο μεγαλύτερες δυτικές πολιτικές οντότητες της σύγχρονης εποχής, την Ευρωπαϊκή Ένωση και τις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά και στην Ελλάδα.

Το τρίτο κεφάλαιο της εργασίας επιχειρεί να παραθέσει περιεκτικά τις συνέπειες που προκαλούνται όταν τα πολιτικοκοινωνικά συστήματα περιέρχονται σε κατάσταση μεταδημοκρατίας και αφορούν τους πολίτες, τους θεσμούς και τον πολιτικό κόσμο.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο επιδιώκεται ο εντοπισμός και η παράθεση των τρόπων και των ενεργειών που θα μπορούσαν ενδεχομένως να αναστρέψουν τις μεταδημοκρατικές συνθήκες ή τουλάχιστον, να ανασχέσουν την εξέλιξή τους.

1. Η μεταδημοκρατία ως έννοια και φαινόμενο

1.1 Εννοιολογική οριοθέτηση της μεταδημοκρατίας

Την έννοια της «μεταδημοκρατίας» την εισήγαγε στην πολιτική θεωρία ο γάλλος φιλόσοφος Jaques Ranciere στο έργο του *La mesentente* (Η παρανόηση), επιθυμώντας να καταδείξει την απομάκρυνση της δημοκρατίας από τη λαϊκή εξουσία. Για τον Ranciere (1999, 102) η έννοια αυτή παραπέμπει στην κυβερνητική πρακτική και την εννοιολογική νομιμοποίηση μίας δημοκρατίας απόντος του δήμου, μίας δημοκρατίας από την οποία απουσιάζει ο συστατικός ρόλος του λαού και, πλέον ανάγεται στη μοναδική αλληλεπίδραση των κρατικών μηχανισμών και των συνδυασμών κοινωνικών ενεργειών και συμφερόντων. Η μεταδημοκρατία συνίσταται σε μία κυριαρχικά συναινετική πρακτική εξάλειψης της δημοκρατικής δράσης και συμμετοχής στο όνομα της δημοκρατίας.

Η μεταδημοκρατία ως όρος επιχείρησε αρχικά να περιγράψει αυτό στο οποίο θα μεταβαλλόταν η δημοκρατία που ήταν συνυφασμένη με το έθνος κράτος στο νέο πλαίσιο της άστατης παγκοσμιοποιημένης διακυβέρνησης (Ballange 2017, 1). Αυτός που την καθιέρωσε ήταν ο βρετανός κοινωνιολόγος Colin Crouch, ο οποίος την αντιμετώπισε ως διαλεκτική και ιστορική σύνθεση δύο «στιγμών» - δημοκρατίας και μη δημοκρατίας -, οι οποίες εντοπίζονται στην κοινωνία από τη βιομηχανική επανάσταση και έπειτα. Το πρόθεμα «μετα-» αναφέρεται τόσο στην απάθεια-αδράνεια της δημοκρατίας, όσο και στα επακόλουθά της. Αφορά στη ρήξη ανάμεσα στη δημοκρατική και στη μη δημοκρατική εποχή, με την τελευταία να αναδιαμορφώνεται και να θέτει νέους στόχους, να προσβλέπει σε ένα διαφορετικό μέλλον για την καλλιέργεια και ανάπτυξή της. (Ballange, 2017, 1-2). Ο τρόπος διακυβέρνησης παραμένει αμετάβλητος, το ίδιο και οι δημοκρατικές δομές, καθώς το πολιτικό σύστημα εξακολουθεί να στηρίζεται στις ελεύθερες εκλογές και στα πολιτικά κόμματα, στην ελευθερία του τύπου, στο κράτος δικαίου και στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πρόκειται, ωστόσο, για μια δημοκρατία κατ' επίφαση, αφού οι κρισιμότερες αποφάσεις έχουν πάνυ να λαμβάνονται από τους παραδοσιακούς εκλογικούς φορείς και έχουν μεταβιβαστεί σε τεχνοκρατικούς θεσμούς, διεθνείς οργανισμούς, οίκους αξιολόγησης και ισχυρές πολυεθνικές εταιρείες (Ballange 2017, 2). Ο αυτοπροσδιορισμός και η λαϊκή κυριαρχία, οι ακρογωνιαίοι λίθοι της δημοκρατίας, παύουν να υφίστανται ουσιαστικά, αν και τυπικά γίνεται επίκληση σε αυτούς, ιδίως από όσους με την αναφορά σε αυτούς, ουσιαστικά επιδιώκουν την κατάλυσή τους. Οι ηγέτες

υποβιβάζονται τελικά σε απλούς διαχειριστές και φορείς επικοινωνίας της κοινής γνώμης (Ballange 2017).

Σύμφωνα με τον Schmitter (1994, 59) το γεγονός ότι η «νεοδημοκρατία» είναι το μόνο αποδεκτό πολίτευμα, δεδομένου ότι απουσιάζει οποιαδήποτε εναλλακτική, δεν εξασφαλίζει την επιτυχία της εδραίωσής της, καθώς η απογοήτευση από την πραγματική της απόδοση αυξάνεται. Αδυνατώντας, επομένως, να ικανοποιήσει τις φιλοδοξίες των πολιτών και να εδραιώσει ένα αποδεκτό και προβλέψιμο σύνολο κανόνων για πολιτικό ανταγωνισμό και συνεργασία, η δημοκρατία οδηγείται σε έναν «παρατεταμένο θάνατο» και μετατρέπεται σε ένα διαφορετικό είδος κυριαρχίας.

Στη μεταδημοκρατία οι δημοκρατικοί θεσμοί βρίσκονται στη θέση τους – η ελευθερία του λόγου γίνεται σεβαστή, διεξάγονται ελεύθερες εκλογές, επανεκλέγονται οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι ή στη θέση τους αναδεικνύονται άλλοι -, αλλά μία μικρή ελίτ με συγκεντρωμένο πλούτο επωφελείται σε μεγάλο βαθμό, μετατρέποντας τον δημοκρατικό αγωνιστικό χώρο σε δικό της προνομιακό πεδίο. Οι ψηφοφόροι μπορούν να επιλέξουν μεταξύ πολλών πολιτικών κομμάτων, αλλά υπάρχει μικρή ή και καθόλου διαφορά μεταξύ των εκπροσώπων που εκλέγουν.

Ενώ όλοι οι επίσημοι θεσμοί της δημοκρατίας παραμένουν σε ισχύ, τα κέντρα των πολιτικών αποφάσεων και η ίδια η ενέργεια του πολιτικού ανταγωνισμού έχουν σταδιακά μεταφερθεί σε άλλο επίπεδο. Ο ναός της δημοκρατικής λήψης των αποφάσεων δεν είναι πλέον το κοινοβούλιο, ούτε ο κυρίαρχος λαός ο ακρογωνιαίος λίθος της νομιμοποίησης του πολιτεύματος. Το κοινοβούλιο εξακολουθεί να υπάρχει και να λειτουργεί, αλλά υπάρχουν αναρίθμητοι μη δημοκρατικά ελεγχόμενοι θεσμοί, επίσημοι ή άτυποι, που συμμετέχουν ενεργά ή επηρεάζουν σοβαρά τη λήψη αποφάσεων, ενώ τα μέσα ενημέρωσης και οι κάθε λογής «ειδικοί» έχουν αποκτήσει πολύ ισχυρούς ρόλους. Όσο για τη στιγμή που το εκλογικό σώμα καλείται να επιλέξει τους εκπροσώπους του, ενώ οι εκλογές διενεργούνται και μπορούν να αλλάξουν κυβερνήσεις, ο δημόσιος εκλογικός διάλογος είναι ένα αυστηρά ελεγχόμενο θέαμα, το οποίο διαχειρίζονται αντίπαλες ομάδες επαγγελματιών που ειδικεύονται στις τεχνικές πειθούς και θέτουν στη δημόσια συζήτηση ένα μικρό φάσμα θεμάτων που επιλέγεται από τις ομάδες αυτές (Crouch 2004, 4).

Η κατάσταση γίνεται ακόμη πιο περίπλοκη αν αναλύσει κανείς τη λειτουργία διαφόρων διεθνών ή και υπερεθνικών θεσμών. Από τους διαβόητους οίκους αξιολόγησης και το Δ.Ν.Τ., μέχρι την Ε.Ε. και τις μεγάλες πολυεθνικές εταιρείες, αυτές που ο Crouch αποκαλεί η «εταιρεία» ή η «γιγάντια εταιρεία»(2011, 231) και το χρηματοοικονομικό

κεφάλαιο, η πολιτική απόφαση φιλτράρεται επανειλημμένα, επηρεάζεται και πολλές φορές αλλάζει εντελώς.

Σύμφωνα με τον ορισμό που διατύπωσε ο Crouch (2004, 4-9) η μεταδημοκρατία είναι το φαινόμενο κατά το οποίο οι θεσμοί της φιλελεύθερης δημοκρατίας υφίστανται και λειτουργούν, ωστόσο, η ζωτική ενέργεια του πολιτικού συστήματος δεν υπάρχει μέσα σε αυτούς, αλλά έχει εξαφανιστεί σε μικρούς ιδιωτικούς κύκλους οικονομικών και πολιτικών ελίτ. Το 2020 εν μέσω της πανδημίας και του κορωνοϊού ο Crouch επισήμανε ότι η κοινωνία συνεχίζει να έχει και να χρησιμοποιεί όλους τους θεσμούς της δημοκρατίας, οι οποίοι ωστόσο, καθίστανται όλο και περισσότερο ένα επίσημο κέλυφος.

1.2 Ιστορική εξέλιξη της μεταδημοκρατίας

Η έννοια της μεταδημοκρατίας εμφανίστηκε στην κριτική βιβλιογραφία στις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα. Ο Crouch (2019, 131) θεωρεί ότι στις εδραιωμένες δημοκρατίες τουλάχιστον η μεταδημοκρατία δεν έχει εκδηλωθεί πλήρως ακόμη, αλλά οδεύει προς αυτή την κατεύθυνση.

Το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο ανάπτυξης της δεν είναι άλλο από τη φιλελεύθερη δημοκρατία. Το φιλελεύθερο δημοκρατικό μοντέλο για δεκαετίες στηριζόταν στη μαζική κατανάλωση, δίνοντας τη δυνατότητα στο κεφάλαιο να αναπτύσσεται και στην κοινωνία να ευημερεί.

Οι Η.Π.Α. αποτέλεσαν από την περίοδο του μεσοπολέμου το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα υγιούς ανταγωνισμού και συνύπαρξης ανάμεσα στη δημοκρατία και τον φιλελευθερισμό. Οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που συντελέστηκαν σε Η.Π.Α. και Ευρώπη - με απόκλιση αρκετών δεκαετιών ανάμεσα στις δύο ηπείρους λόγω του πολέμου - είχαν ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη και καθιέρωση προγραμμάτων πρόνοιας, τη διεύρυνση των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων και την επιδίωξη της πλήρους απασχόλησης, για τον ανδρικό κυρίως πληθυσμό. Προηγουμένως, όπως σημειώνει ο Crouch (2020, 41-44) η άρχουσα τάξη είχε αντισταθεί σθεναρά σε οποιαδήποτε ουσιαστική αναδιανομή πλούτου, φτάνοντας στο σημείο να χρηματοδοτεί φασίστες για να φέρουν την αριστερά και τα εργατικά κινήματα σε χώρες όπως η Ιταλία, η Γερμανία και η Ισπανία. Εκτός από την ενίσχυση των σοσιαλδημοκρατιών σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, κατά τη μεταπολεμική περίοδο η άνοδος των καθολικών συντηρητικών, των χριστιανοδημοκρατών, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην οικοδόμηση του ευρωπαϊκού κράτους πρόνοιας, μερικές φορές σε συνασπισμό με τους σοσιαλδημοκράτες ή εξαιτίας των πιέσεων από τους κομμουνιστές.

Με τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου η από κοινού ανάπτυξη κεφαλαίου και κοινωνίας γενικεύτηκε στην Ευρώπη με την άνοδο της σοσιαλδημοκρατίας. Τα «τριάντα ένδοξα χρόνια» μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο συνιστούν το απόγειο της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας. Με την παγκόσμια οικονομία να ανθεί στον απόηχο του πολέμου, την αντιληπτή απειλή του κομμουνισμού και τις μνήμες από τα οικονομικά πιεσμένα χρόνια του μεσοπολέμου ακόμα ισχυρές, το κεφάλαιο μπόρεσε να συναινέσει σε πιο γενναιόδωρες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις από ό,τι θα είχε παραχωρήσει στο παρελθόν. Αν και πολλά από τα κέρδη αυτά άρχισαν να χάνονται από το 1980 και μετά, συνεχίζουν να ασκούν ισχυρή δύναμη στη φαντασία της ευρωπαϊκής αριστεράς (Crouch 2020, 47-52).

Από δημοκρατική σκοπιά, ωστόσο, το ιστορικό των μεταπολεμικών σοσιαλδημοκρατιών αφήνει πολλά να είναι ανεκπλήρωτα. Η δημόσια ιδιοκτησία επεκτάθηκε, αλλά η οικονομική δημοκρατία δεν ευδοχώθηκε. Οι διευθυντές εθνικοποιημένων εταιρειών συχνά διορίζονται κατευθείαν από τα ιδιωτικά συμφέροντα με τα οποία συνεργάζονται. Οι περισσότεροι άνθρωποι πιέζονται καθημερινά στον χώρο εργασίας και αυτό από μόνο του έγινε τελικά πηγή έντονης δυσαρέσκειας για τη σοσιαλδημοκρατική τάξη. Τα μέτρα πρόνοιας, ενώ συντέλεσαν στη βελτίωση της ζωής της εργατικής τάξης, πολύ συχνά αποτέλεσαν αντικείμενο υψηλής γραφειοκρατίας, αποξενώνοντας ακόμη και πολλούς από τους δικαιούχους τους. Η νεοφιλελεύθερη αντεπίθεση της δεκαετίας του 1980 κατόρθωσε να εμφανιστεί ως απελευθέρωση από το βαρύ χέρι του πατερναλιστικού κράτους (Crouch 2020, 55-60).

Στις μέρες μας αμφισβητείται το κατά πόσον η φιλελεύθερη δημοκρατία είναι βιώσιμη. Οι επικρίσεις και οι επιθέσεις εις βάρος της προέρχονται τόσο από τα αριστερά όσο και από τα δεξιά. Η αριστερά συχνά καταφεύγει στον λαϊκισμό, ειδικά στις τελευταίες δεκαετίες, αντιμετωπίζοντας τη φιλελεύθερη δημοκρατία με καχυποψία, οπότε προτιμά να ακολουθεί και να επιδιώκει ουτοπικά όνειρα. Η δεξιά από την άλλη πλευρά φαίνεται να νοσταλγεί και να ρέπει προς τα φασιστικά καθεστώτα της Ιβηρικής Χερσονήσου της δεκαετίας του 1970 (Crouch 2019, 126-129). Αναγνωρίζει ότι ο ρόλος που διαδραμάτισε το φιλελεύθερο κέντρο στη δημιουργία των συνθηκών για την ανάπτυξη της ακροδεξιάς ήταν κρίσιμος (2020, 65).

Τα λαϊκιστικά κινήματα συνιστούν ασθενείς, ακατάλληλα δομημένους οργανισμούς, οι οποίοι ακολουθούν επίσημους και ανεπίσημους κανόνες πολιτικής συμπεριφοράς, ωστόσο στην πραγματικότητα εκπέμπουν τις απόψεις των υποστηρικτών τους, οι οποίοι τείνουν να έχουν ελάχιστο ή και καθόλου σεβασμό για τους πραγματικούς πολιτικούς

κανόνες. Αυτοχαρακτηρίζονται ως ριζοσπαστικά, αλλά στην πραγματικότητα προωθούν την ατζέντα και τα συμφέροντα των ηγετών τους. Σε κάθε περίπτωση επιτυγχάνουν να θεωρηθούν κανονικά πολιτικά κόμματα με κανονική δομή και πρόγραμμα και να λειτουργούν στην πολιτική ζωή του τόπου (Crouch 2019, 133-134).

Ο Crouch (2004, 78-99) σημειώνει πως αναδύεται μια δυσπιστία για την πολιτική, η οποία συνοδεύεται από ευτελισμό της γλώσσας στην πολιτική επικοινωνία, αυξάνοντας αφενός την αδυναμία του λόγου να παράγει επιχειρήματα που να διαφωτίζουν τη δημόσια σφαίρα και μειώνοντας αφετέρου τη συζήτηση γύρω από ζητήματα που είναι σημαντικά σε μια δημοκρατική κοινωνία. Αυτή η αυξανόμενη ασημαντότητα του περιεχομένου του πολιτικού λόγου συνοδεύεται, επίσης, από μία πόλωση της πολιτικής σε προσωπικότητες που εμφανίζονται ως ηγέτες που επιδιώκουν και εκφράζουν εξουσία με ανορθολογικούς τρόπους, οι οποίοι παραπέμπουν σε μη δημοκρατικά καθεστώτα. Επομένως, ο Crouch (2004) θεωρεί την παρούσα συγκυρία ως μία μορφή οπισθοδρόμησης από τη δημοκρατία, όπως ίσχυε στην αρχή των δημοκρατικών ιδεών.

Συνοπτικά αναφερόμενος στην εξέλιξη της δημοκρατίας και στην ανάδυση της μεταδημοκρατίας ο Crouch (2004, 77-99) αποτυπώνει μια πολύ περιεκτική και σύντομη εξέλιξη της πρώτης, αναφερόμενος στην εργατική τάξη. Αναφέρει πως μετακινήθηκε από το να συνιστά μια αδύναμη, αποκλεισμένη, αλλά όλο και πιο πολυάριθμη και ισχυρή δύναμη που επιδίωξε την είσοδό της στην πολιτική ζωή. Για σύντομο χρονικό διάστημα βρέθηκε στο επίκεντρο της πολιτικής ιστορίας και συγκεκριμένα κατά την περίοδο διαμόρφωσης του κράτους πρόνοιας, της ανάδυσης της κεϋνσιανής διαχείρισης της ζήτησης και της θεσμοθέτησης των βιομηχανικών σχέσεων. Τελείωσε, ωστόσο, ως αριθμητικά παρακμιακή και όλο και πιο ανοργάνωτα ομαδοποιημένη τάξη που εκδιώχθηκε από την πολιτική ζωή. Η παραβολική αυτή διαδρομή της εργατικής τάξης αποτυπώνει την παραβολική εμπειρία της ίδιας της δημοκρατίας.

Ο Crouch (2019, 131) θεωρεί ότι στις εδραιωμένες δημοκρατίες τουλάχιστον, η μεταδημοκρατία δεν έχει εκδηλωθεί πλήρως ακόμη, αλλά οδεύει προς αυτή την κατεύθυνση.

1.3 Αιτίες ανάδυσης της μεταδημοκρατίας

Βασική αιτία της ανάδυσης της μεταδημοκρατίας είναι τα μειονεκτήματα της ίδιας της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Ένα πρωτεύον μειονέκτημα είναι η υποχρεωτικότητα της διαμεσολάβησης των αντιπροσωπευτικών θεσμών. Ενώ η σχέση αντιπροσώπευσης συνιστά προαπαιτούμενο για τη δημοκρατία, αμφισβητείται ο βαθμός και το είδος της. Ο

λαός συνιστά το μέσο και όχι τον σκοπό της αντιπροσώπευσης. Κατά τη λειτουργία των θεσμών δημιουργείται μία ορισμένη σχέση ανάμεσα στον λαό και τους αντιπροσώπους του, η οποία είναι ετεροβαρής, καθώς αντί να κυριαρχεί ο λαός, οι αντιπρόσωποι κατέχουν την εξουσία και τη δύναμη. Πρόκειται για μείζονα ανατροπή του συσχετισμού δυνάμεων στην κοινωνία, που είναι απότοκος μιας σειράς οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών μετασχηματισμών από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 (Αλ. Κιουπκιολής, 2006, 7). Οι αντιπρόσωποι, επίσης, υπόκεινται σε πληθώρα πειρασμών, όπως είναι η διαφθορά ή η κατάχρηση της εξουσίας.

Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για ένα φαινόμενο, για το οποίο χρειάζεται να συντελέσουν ποικίλοι παράγοντες και δεν μπορεί να κατηγορηθεί μόνο ένας συγκεκριμένος. Σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, η οποία στέρησε από την εθνική πολιτική τη ρύθμιση των πιο κρίσιμων οικονομικών ζητημάτων του κράτους. Ενώ η δημοκρατία ήταν πολύ καλύτερα εδραιωμένη σε εθνικό επίπεδο, δεν ίσχυσε το ίδιο και στο παγκόσμιο, καθώς δεν μπόρεσε να συγκρατήσει τον ρυθμό ανάπτυξης του καπιταλισμού σε όλο τον κόσμο. Η επίδραση της παγκοσμιοποίησης δεν επιτρέπει στα έθνη να χαράξουν τη δική τους οικονομική πολιτική. Αντί αυτών η χάραξη πολιτικής πραγματοποιείται από μεγάλες εμπορικές συμφωνίες και υπερεθνικές ενώσεις (π.χ. η Ευρωπαϊκή Ένωση), αλλά αυτό το επίπεδο πολιτικής είναι πολύ δύσκολο να ελεγχθεί με δημοκρατικά μέσα. Η παγκοσμιοποίηση παρέχει στις διεθνείς εταιρείες μεγαλύτερη πολιτική μόχλευση, δεδομένης της ικανότητάς τους να αποφεύγουν την ομοσπονδιακή ρύθμιση και να επηρεάζουν άμεσα τις εγχώριες οικονομίες (Crouch 2004, 112-115).

Παράλληλα, στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης παρήκμασαν οι κοινωνικές ταυτότητες της τάξης και της θρησκείας, οι οποίες αποτελούσαν τη βάση της διαμόρφωσης των βασικών ταυτοτήτων της δημοκρατίας του 19^{ου} αιώνα. Για τα άτομα της μεταβιομηχανικής κοινωνίας και ιδιαίτερα για την κατώτερη τάξη είναι ολοένα και πιο δύσκολο να αυτοπροσδιορίζονται ως ομάδα και, επομένως να επικεντρώνονται στα πολιτικά κόμματα που τους εκπροσωπούν (Crouch 2004, 112-115). Για παράδειγμα, οι εργάτες, οι αγρότες ή οι επιχειρηματίες δεν αισθάνονται πλέον έλξη για ένα πολιτικό κίνημα, με συνέπεια να μην αντιμετωπίζουν ως κοινό στόχο την ένωσή τους ως ομάδα.

Στο παρελθόν τα άτομα που δεν επιθυμούσαν ιδιαίτερα την εμπλοκή τους στους κομματικούς και πολιτικούς θεσμούς έβρισκαν πιο εύκολα ερείσματα όταν ένιωθαν μέλη κοινοτήτων, οι οποίες επεδίωκαν τη θεμελίωση περισσότερων πολιτικών δικαιωμάτων ή την προώθηση θρησκευτικών αξιών. Σε αυτά τα πλαίσια αναπτύχθηκε και ένας κεντρικός σύνδεσμος μεταξύ των πολιτών και της δημοκρατίας, ο οποίος τελικά έφθινε όταν

άρχισαν να εξαφανίζονται επαγγέλματα που αναπτύχθηκαν κατά τη βιομηχανική κοινωνία (Crouch 2019, 130-132).

Η παγκοσμιοποίηση έχοντας περιορίσει την ικανότητα των εθνικών κυβερνήσεων να διαμορφώνουν την οικονομική πολιτική, χρησιμοποίησε τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία προκειμένου «να μετατρέψει την αποδυνάμωση του έθνους-κράτους σε αρετή». Σύμφωνα με τον Crouch ο νεοφιλελευθερισμός θεωρεί τις κυβερνήσεις ως σχεδόν εξ ορισμού ανίκανες και προσπαθεί να ενισχύσει τη δύναμη των πολυεθνικών, επειδή τις θεωρεί πιο δυναμικούς και αποτελεσματικούς διαχειριστές της οικονομικής ευημερίας. Αλλά ο νεοφιλελευθερισμός ποτέ δεν αφορούσε απλώς την αποδυνάμωση του κράτους, αντίθετα απαιτεί συνεχή κρατική παρέμβαση για τη δημιουργία και την κάλυψη μηχανισμών αγοράς, καθώς και υποχρεωτικές διασώσεις και επιδοτήσεις. Η αντικρατιστική ρητορική του νεοφιλελεύθερου λαϊκισμού έχει ελάχιστη ομοιότητα με την πραγματική πρακτική των νεοφιλελεύθερων στην κυβέρνηση (Crouch 2020, 180-186).

Στις σύγχρονες κοινωνίες και στις υφιστάμενες καθιερωμένες δημοκρατίες είναι δύσκολο οι πολίτες να ταυτιστούν με μία συγκεκριμένη, άκαμπτη πολιτική ταυτότητα. Στις περισσότερες δημοκρατικές χώρες οι θέσεις των πολιτικών κομμάτων, ανεξαρτήτως ιδεολογικής αφετηρίας, μοιάζουν πολύ. Η αριστερή με τη δεξιά ιδεολογία συγκλίνουν, τα πάθη εκλείπουν, δίνοντας τη θέση τους στη συναίνεση στο κέντρο, που δεν είναι παρά η αποδοχή εκ μέρους των κεντροαριστερών κομμάτων ότι δεν υπάρχει άλλη εναλλακτική από τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση (Chantal Mouffe, 2000). Οι διαφορές είναι δυσδιάκριτες. Το αποτέλεσμα είναι ότι οι πολιτικές εκστρατείες μοιάζουν περισσότερο με διαφήμιση, προκειμένου να κάνουν τις διαφορές να φαίνονται μεγαλύτερες. Σημαντικό ρόλο στις εκλογές κατέχει η ιδιωτική ζωή των πολιτικών, μετατοπίζοντας το κέντρο βάρους από την ικανοποίηση του δημοσίου-εθνικού συμφέροντος στην παρακολούθηση από την κλειδαρότρυπα ιδιωτικών στιγμών.

Πλέον τα βασικά επίπεδα διαμάχης είναι το φύλο και το έθνος, τα οποία με δυσκολία μπορούν να καταστούν παράγοντες δημιουργίας κομματικής ταυτότητας. Συνυφασμένη με το έθνος, όμως, είναι η ξενοφοβία, η οποία με τη σειρά της εγείρει συχνά έντονα λαϊκιστικά κινήματα, ειδικά σε περιοχές εδραιωμένης δημοκρατίας, όπως οι ανεπτυγμένες χώρες της βόρειας Ευρώπης, όπου παρατηρούνται έντονες ανισότητες ανάμεσα στον πληθυσμό (Crouch 2019, 133-136).

Ο ρόλος του έθνους ως πολιτικής αξίας που κρατά τον λαό ενωμένο υποβαθμίζεται, καθώς γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από εκπροσώπους του ξενοφοβικού

λαϊκισμού, οι οποίοι χρησιμοποιούν τη μεταναστευτική κρίση ως πρόσχημα, προκειμένου να απεμπολήσουν θεμελιώδεις δημοκρατικές αξίες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της εκμετάλλευσης του φαινομένου από τον Όρμπαν στην Ουγγαρία, αλλά και η διάχυσή του σε άλλες κεντροευρωπαϊκές χώρες (Crouch 2019, 133-136).

Σύμφωνα με τον Crouch (2011, 121-125) η λιτότητα δεν είναι από μόνη της απόδειξη της μεταδημοκρατίας, καθώς λιτότητα μπορεί να έχει κανείς σε όλα τα είδη πολιτικών συστημάτων. Ολόκληρος, όμως, ο τρόπος διαχείρισης της οικονομικής κρίσης ήταν απόδειξη της περαιτέρω μετατόπισης προς τη μεταδημοκρατία. Το αγγλοαμερικανικό χρηματοοικονομικό μοντέλο που προκάλεσε την κρίση σχεδιάστηκε αρχικά από μία πολιτικοοικονομική ελίτ προκειμένου να ανταποκρίνεται στις επιχειρήσεις και τα συμφέροντά της. Όταν η κρίση του ευρωπαϊκού δημοσίου χρέους εκδηλώθηκε, πρώτο και κύριο μέλημα δεν ήταν άλλο από τη διάσωση των επιχειρήσεων εις βάρος του υπόλοιπου πληθυσμού. Η πιο σαφής, ωστόσο, έκφραση των μεταδημοκρατικών πτυχών της διαχείρισης κρίσεων ήταν η διαμόρφωση του ελληνικού πακέτου λιτότητας για την αντιμετώπιση της κρίσης χρέους την περίοδο 2009-2018, το οποίο σχεδιάστηκε από διεθνείς αρχές σε στενή συνεργασία με κορυφαίους τραπεζίτες.

Στο πρόσφατο επικαιροποιημένο έργο του «Post democracy after the crises» (2020) ο Crouch αναφέρεται στις κρίσεις που έλαβαν χώρα την πρώτη εικοσαετία του εικοστού πρώτου αιώνα και στην επίδραση που είχαν στην παρακμή της δημοκρατίας και συνεπώς στην ανάδυση της μεταδημοκρατίας. Πρόκειται για μία εποχή που χαρακτηρίζεται από πολλαπλές κρίσεις, οι οποίες επιδρούν με τρόπο που φαίνεται να δικαιώνει τις αρχικές διαπιστώσεις του επιστήμονα, καθώς οι αιτίες που εντόπισε ως γενεσιουργές ωριμάζουν. Υποστηρίζει ότι η οικονομική κρίση του 2008 και ο τρόπος διαχείρισής της από τις κυβερνήσεις επέφεραν ένα μεγαλύτερο πλήγμα στη δημοκρατία. Εκείνη την περίοδο διοχετεύτηκαν δεκάδες τρισεκατομμύρια δολάρια στο τραπεζικό σύστημα για να το σώσουν από τον εαυτό του, αδιαφορώντας για τον λαό, ο οποίος όμως κλήθηκε να πληρώσει τον λογαριασμό, με τη μορφή οικονομικών, ασφαλιστικών, κοινωνικών και δημοσιονομικών περικοπών. Με τη σοσιαλιστική αριστερά σε μεγάλο βαθμό σε αταξία σε ολόκληρη την Ευρώπη, ήταν πρωτίστως η αντιδραστική δεξιά που αποδείχτηκε ότι ήταν ο άμεσος ωφελούμενος της δυσαρέσκειας που δημιουργήθηκε (Crouch 2020, 150-155).

Στο ίδιο έργο ο Crouch (2020, 169-172) αναφέρεται εκτεταμένα στον ρόλο που διαδραματίζουν οι σημαντικοί διεθνείς χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί. Ο ΟΟΣΑ, το ΔΝΤ και η Παγκόσμια Τράπεζα έχουν αλλάξει την προσέγγισή τους απέναντι στην

ανισότητα, την αναδιανεμητική φορολογία και την εποικοδομητική δημόσια δράση. Το παράδοξο είναι ότι αυτή η τεχνοκρατική προσέγγιση που εκπροσωπούν οι θεσμοί αυτοί κρίνεται προτιμότερη όταν η άλλη επιλογή που υπάρχει είναι μία παγκόσμια οικονομία χωρίς καθόλου δημοκρατία. Οι εξαιρετικά ισχυροί αυτοί θεσμοί δεν υπόκεινται σε λαϊκή λογοδοσία και συχνά δημιουργούνται με σκοπό να στηρίζουν ένα εγγενώς άδικο, άνισο και αντιδημοκρατικό status quo, ανανεώνοντάς το με την οικειοποίηση των παραποιημένων εκδοχών των ιδεών των αντιπάλων του (Crouch 2020, 174-179).

Ο χρηματοπιστωτικός τομέας αποτελεί το κυρίαρχο κομμάτι του επιχειρηματικού τομέα. Συνεπώς, οι τράπεζες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο. «Αν μία εταιρεία είναι πολύ μεγάλη για να καταρρεύσει, δεν την κυβερνά η αγορά» (Crouch, 2006). Εφόσον, όμως, δεν την κυβερνά η αγορά, δεν την κυβερνά το κράτος, κατά παράβαση των κανόνων της πολιτικής και της δημοκρατίας.

Κεντρικό ρόλο, συνεπώς, διαδραματίζει η διαφθορά και η διαπλοκή. Τα πολιτικά κόμματα και οι επιχειρήσεις αποτελούν συγκοινωνούντα δοχεία, καθώς έχουν μεγάλα κοινά συμφέροντα. Μέσω των εταιρειών λόμπι οι πολυεθνικές επιχειρήσεις είναι σε θέση να προωθήσουν και να επιβάλουν τη νομοθεσία που τις εξυπηρετεί σε συντομότερο χρόνο και με αποτελεσματικότερο τρόπο από τους πολίτες μιας χώρας. Οι εταιρείες και οι κυβερνήσεις βρίσκονται σε στενή σχέση, επειδή τα κράτη έχουν ανάγκη από εταιρείες-χρηματοδότες. Όσο περισσότερες πολυεθνικές και μη επιχειρήσεις δραστηριοποιούνται σε μια χώρα, τόσο περισσότερο ανθεί η οικονομία της, καθώς αυτές αποτελούν τους μεγάλους εργοδότες που πιέζουν για ευνοϊκότερες προς αυτούς νομοθετικές ρυθμίσεις στο εργατικό και φορολογικό δίκαιο.

Δεν είναι, εξάλλου, ασύνηθες το φαινόμενο πολιτικοί και διευθυντές μεγάλων επιχειρήσεων να αλλάζουν θέσεις εργασίας. Πρόκειται για το σύνδρομο της «περιστρεφόμενης πόρτας», σύμφωνα με το οποίο πολιτικοί οι οποίοι είχαν ως αρμοδιότητα να εποπτεύουν τις μεγάλες επιχειρήσεις, επιτελώντας κυβερνητικό έργο, ως δημόσιο αγαθό, αφού ολοκληρώσουν την κυβερνητική τους θητεία προσλαμβάνονται από τις επιχειρήσεις αυτές, εκπροσωπώντας τα ιδιοτελή συμφέροντά τους (Crouch 2004, 150-154).

Στα πλαίσια του νεοφιλελευθερισμού δίνεται προτεραιότητα στην ιδιωτικοποίηση ολοένα και περισσότερων δημόσιων υπηρεσιών. Οι ιδιωτικοποιημένοι θεσμοί, ωστόσο, είναι δύσκολο να ελεγχθούν με δημοκρατικά μέσα και δεν έχουν καμία πίστη στις ανθρώπινες κοινότητες, σε αντίθεση με την κυβέρνηση. Ο Crouch (2004, 156-160) χρησιμοποιεί τον όρο «εταιρείες-φάντασμα» για να περιγράψει την ευελιξία και τη

φευγαλέα φύση τους. Συμπεραίνει ότι έχουν κίνητρο να αποκομίσουν κέρδος για αυτές, αδιαφορώντας για την ευημερία του συνόλου, την οποία επεδίωκαν όσο ήταν υπό δημόσιο έλεγχο. Ως παράδειγμα χρησιμοποιεί τις φαρμακευτικές εταιρείες, οι οποίες επιδιώκουν περισσότερο το κέρδος από την πρόοδο στην επιστημονική έρευνα.

2. Τρόποι εκδήλωσης και ανάπτυξης της μεταδημοκρατίας

2.1 Ο λαϊκισμός ως μέσο εκδήλωσης

Η μεταδημοκρατία είναι συχνά απότοκος του λαϊκισμού. Ο λαϊκισμός αποτελεί συστατικό στοιχείο της φιλελεύθερης δημοκρατίας, ο οποίος στη ζώσα πολιτική πραγματικότητα έχει αρνητικό σθένος, καθώς χωρίζει την κοινωνία σε δύο αντίπαλα, ανομοιογενή και ανταγωνιστικά στρατόπεδα. Απηχεί τον πολιτικό εκφυλισμό της κοινωνίας, μέσω της απουσίας ξεκάθαρων και διακριτών θέσεων και ιδεολογιών. Τα κόμματα και οι εκπρόσωποί τους λειαίνουν τον λόγο τους, αποφεύγοντας τις αντιπαραθέσεις. Καταφεύγουν σε επαγγελματίες επικοινωνιολόγους και μαρκετίστες, προκειμένου να βρουν τρόπο να συνδεθούν με την κοινωνία. Οι κυβερνήσεις, εξάλλου, έχουν διαχειριστικό και διεκπεραιωτικό ρόλο, αδυνατώντας να ικανοποιήσουν τα συμφέροντα των κοινωνικών ομάδων που τις εξέλεξαν.

Σύμφωνα με την Mouffe (2000) ο φιλελευθερισμός και η δημοκρατία βρίσκονται σε διαρκή διαπάλη με συνεχείς εντάσεις. Ο λαϊκισμός μπορεί να αποτελέσει μία τέτοια εκδήλωση έντασης, καθώς είναι αντίθετος στον θεσμό του κράτους δικαίου, επειδή αυτός αντιστρατεύεται τη λαϊκή κυριαρχία. Η φιλελεύθερη δημοκρατία αναφέρεται σε ένα σύνολο θεσμών που σκοπό έχουν την εκπλήρωση της λαϊκής βούλησης. Για τον λόγο αυτό περιβάλλονται από πρόσθετους θεσμούς με σκοπό την επεξεργασία αυτής της βούλησης, χωρίς αυτό να αποβαίνει εις βάρος της δημοκρατίας. Στον λαϊκισμό, αντίθετα, δεν υπάρχει διαμεσολάβηση μέσω της ύπαρξης θεσμών (Crouch 2019, 126).

Μπροστά σε αυτή την πραγματικότητα, πολλοί ψηφοφόροι χάνουν την εμπιστοσύνη τους στη δημοκρατία. Η παγκοσμιοποίηση έχει καταστήσει δυσκολότερο για τις εθνικές κυβερνήσεις τον έλεγχο των οικονομιών τους και οι επιχειρηματικές ελίτ χρησιμοποιούν το lobbying, την εξωτερική ανάθεση και τους υπεράκτιους φορολογικούς παραδείσους ως αποτελεσματικά εργαλεία επηρεασμού των πολιτικών. Χωρίς καμία κυβέρνηση να αμφισβητεί το νεοφιλελεύθερο status quo, οι δημοκρατίες φαίνονται όλο και πιο ανίσχυρες σε σύγκριση με τις εταιρείες, ενώ τα πολιτικά κόμματα αδυνατούν να

σχηματίσουν εναλλακτικές λύσεις στις επιταγές των δυνάμεων της αγοράς (Ballange 2017, 13).

2.2 Η παγίδα της σύγχρονης δημοκρατικότητας

Η σύγχρονη δημοκρατία θεωρείται από πολλούς πιο δημοκρατική από το παρελθόν. Οι πολιτικοί απολαμβάνουν λιγότερο σεβασμού και υπόκεινται σε μεγαλύτερη και αυστηρότερη κριτική από το κοινό και τα ΜΜΕ. Η κυβέρνηση και οι αδυναμίες της αποκαλύπτονται όλο και περισσότερο και απογυμνώνονται στο δημοκρατικό βλέμμα. Υπάρχουν επίμονες και συχνά επιτυχημένες εκκλήσεις για περισσότερη ανοιχτή διακυβέρνηση και συνταγματικές μεταρρυθμίσεις, προκειμένου να γίνουν οι κυβερνήσεις πιο υπεύθυνες έναντι των λαών. Η πολιτική δεν αποτελεί αντικείμενο ενασχόλησης για ολίγους, αλλά διατρέχει το σύνολο της κοινωνίας, η οποία συμμετέχει ενεργά τόσο στη διαμόρφωση της πολιτικής ατζέντας, όσο και στη διάπραξη πολιτικών ενεργειών, με ιδεολογικό φορτίο ή χωρίς.

Συνιστά βελτίωση της δημοκρατικής ποιότητας το γεγονός ότι οι πολιτικοί σήμερα φοβούνται περισσότερο από τους προκατόχους τους να διαμορφώνουν την πολιτική ατζέντα, βασιζόμενοι σε μεγάλο βαθμό στα ευρήματα των τεχνικών έρευνας και στις δημοσκοπήσεις (Ballange 2017, 13-16).

Οι συλλογικότητες που αναπτύσσονται κυρίως μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα αποδεικνύουν το ενδιαφέρον για την πολιτική. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργείται η κοινωνία των πολιτών, που στηρίζεται στη συνεργασία και τη διαβούλευση. Οι ποικίλες ομάδες κοινωνικής ταυτότητας και συμφερόντων, παραμένοντας ανεξάρτητες από το κράτος και τα κόμματα, όχι μόνο μπορούν να περιορίσουν τις αυθαίρετες ενέργειες των κυβερνώντων, αλλά μπορούν επίσης να συμβάλουν στη διαμόρφωση καλύτερων πολιτών με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και πιο ουσιαστική πολιτική σκέψη (Philippe C Schmitter and Terry Lynn Karl 1991,7-8).

Το αυξημένο ενδιαφέρον της κοινωνίας για την πολιτική και η πολυπλοκότητα του εκλογικού σώματος δεν μπορεί να αφήσει ασυγκίνητους τους πολιτικούς. Η απόστασή τους από το εκλογικό σώμα έχει μειωθεί σημαντικά, σε αντίθεση με τις απαιτήσεις που έχει η κοινωνία από αυτούς.

2.3 Η απάθεια των πολιτών

Η έννοια της μεταδημοκρατίας αποτυπώνει και εξηγεί καταστάσεις όπου η πλήξη, η απογοήτευση και η δυσφορία κυριαρχούν μετά από μία δημοκρατική στιγμή. Αφορά καταστάσεις κατά τις οποίες τα ισχυρά συμφέροντα μειονοτήτων τείνουν να είναι πιο ενεργά από το πλήθος των απλών ανθρώπων σε ό,τι αφορά την επιρροή του πολιτικού συστήματος. Επιπλέον, οι πολιτικές ελίτ έχουν μάθει να διαχειρίζονται και να χειραγωγούν τις λαϊκές απαιτήσεις, οπότε πείθουν τους ανθρώπους με κάθετες διαφημιστικές εκστρατείες (Crouch 2004, 180-186).

Οι αλλαγές που συντελούνται αποτυπώνουν τη μετάβαση σε μία μορφή πέρα από τη δημοκρατία, σε μία μορφή πολιτικής ανταπόκρισης πιο ευέλικτης από τις αντιπαραθέσεις που παρήγαγαν τους βαρείς συμβιβασμούς των μέσων του περασμένου αιώνα. Οξύμωρο είναι το γεγονός ότι έχει παραμεριστεί η ιδέα της διακυβέρνησης από τον λαό, για να μην αμφισβητηθεί καθόλου η ιδέα της κυριαρχίας. Αυτό από μόνο του επιφέρει την κατάρρευση του σεβασμού προς την κυβέρνηση, γεγονός που αποτυπώνεται γλαφυρά στον τρόπο με τον οποίο την αντιμετωπίζουν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Οι πολιτικοί ανάγονται σε έναν ρόλο που ταιριάζει περισσότερο σε εκείνο των εμπόρων, καθώς αγωνιούν να ανακαλύψουν τι επιθυμεί ο λαός-πελάτης, προκειμένου να διατηρήσουν κερδοφόρες τις επιχειρήσεις τους (Crouch 2004, 180-186).

Ο πολιτικός κόσμος, συνεπώς, στο σύνολό του κινδυνεύει με υποβάθμιση. Είναι αδύνατη η επιστροφή στις προηγούμενες θέσεις εξουσίας και σεβασμού. Οι πολιτικοί καθίστανται πλέον ανίκανοι να διακρίνουν τις απαιτήσεις του πληθυσμού και καταφεύγουν σε τεχνικές σύγχρονης πολιτικής χειραγώγησης, υιοθετώντας πολιτικές και μεθόδους άλλων κόσμων που έχουν μια πιο βέβαιη αίσθηση του εαυτού τους και μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση, όπως η show business και το μάρκετινγκ. Με τον τρόπο αυτό αναδύονται τα παράδοξα της σύγχρονης πολιτικής που αφορούν τόσο τις τεχνικές χειραγώγησης της κοινής γνώμης, όσο και τους μηχανισμούς ανοίγματος της πολιτικής, με τον έλεγχο να γίνεται όλο και πιο περίπλοκος, ενώ το περιεχόμενο των κομματικών προγραμμάτων και ο χαρακτήρας της κομματικής αντιπαλότητας γίνεται όλο και πιο ήπιος και ανόητος (Crouch 2004, 189-192).

2.4 Η μεταδημοκρατία στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση το ζήτημα του ελλείμματος της δημοκρατίας και η πιθανότητα εισαγωγής της σε ένα μεταδημοκρατικό πλαίσιο συζητήθηκε έντονα μετά την κρίση χρέους και αντικατοπτριζόταν στο οικοδόμημα της ευρωζώνης. Ένα ενιαίο νόμισμα σε

μια πραγματικά δημοκρατική Ευρώπη με μεταφορά μετρητών από πλούσιες σε φτωχές χώρες-μέλη δεν θα προκαλούσε δημοσιονομικές ανισορροπίες. Στην πραγματικότητα οι μεταδημοκρατικές δομές που κυβερνούν την ευρωζώνη αφορούν το σύνολο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και προηγούνται της εισαγωγής του ευρώ (Kim 2023,439-440). Τα δεδομένα που συντείνουν σε αυτή τη διαπίστωση είναι αρκετά. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δεν είναι εκλεγμένη. Τα μέλη του Συμβουλίου των Υπουργών και το ανώτατο όργανο λήψης αποφάσεων, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, είναι μόνο έμμεσα εκλεγμένα και δημιουργούν νόμους με μυστικότητα, χωρίς να επιτρέπεται ούτε στον Τύπο, ούτε στο κοινό να παρακολουθήσουν τις διαδικασίες τους. Ακόμα και ο ρόλος των εθνικών υπουργών είναι υποβαθμισμένος, δεδομένου ότι οι ασκούντες τη διαπραγμάτευση είναι οι διπλωμάτες των Μόνιμων Αντιπροσωπειών, μαζί με τις δεκάδες των υποεπιτροπών και των ομάδων εργασίας, οι οποίοι λειτουργούν πίσω από κλειστές πόρτες και μακριά από τον έλεγχο των ψηφοφόρων (Kim 2023, 441-442).

Ο πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου είναι επίσης μη εκλεγμένος και επιλέγεται από τους αρχηγούς κρατών και κυβερνήσεων κλεισμένων των θυρών. Ο μοναδικός άμεσα εκλεγμένος θεσμός της νομοθετικής εξουσίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Και αυτό, ωστόσο, δεν έχει δικαίωμα νομοθετικής πρωτοβουλίας, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να προτείνει και να ψηφίσει νόμους, παρά μπορεί μόνο να τροποποιήσει νομοθετικές προτάσεις που στέλνουν για έγκριση η Επιτροπή και το Συμβούλιο (Kim 2023, 441).

Εάν οι ψηφοφόροι διαφωνούν με τις πολιτικές της «ευρωπαϊκής κυβέρνησης», δεν υπάρχει εκλογική διαδικασία να την καθαιρέσει. Αντίθετα, εάν η ευρωπαϊκή «κυβέρνηση» διαφωνεί με τις προτιμήσεις των ψηφοφόρων σε εθνικές εκλογές ή σε συμβουλευτικές διαδικασίες, συνήθως ασκεί πίεση στους εθνικούς ηγέτες να ακυρώσουν τα αποτελέσματα των εκλογών αυτών ή των δημοψηφισμάτων (Kim 2023,442).

Κατά την άποψη της Mouffe αυτό που βρίσκεται στο κάτω μέρος της δυσαρέσκειας προς την Ευρωπαϊκή Ένωση και τα δείγματα μεταδημοκρατίας που τη διέπουν είναι η απουσία ενός έργου που θα μπορούσε να ενθαρρύνει μια ισχυρή ταύτιση μεταξύ των πολιτών της Ευρώπης και να παρέχει έναν στόχο κινητοποίησης του πολιτικού τους πάθους προς μία δημοκρατική κατεύθυνση (Mouffe 2022, 45-49). Εξήγησε ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση διαμορφώνεται γύρω από τους ανθρώπους ως «καταναλωτές» και όχι ως «πολίτες». Υποστηρίζει ότι για να καλλιεργηθεί η λαϊκή πίστη στην Ευρωπαϊκή Ένωση πρέπει να υπάρξει η επεξεργασία ενός κοινωνικού πολιτικού σχεδίου που να προσφέρει μία εναλλακτική στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο, καθώς το παλιό μοντέλο δεν μπορεί να

συνεχιστεί. Η ευθύνη βαραίνει τους ευρωπαϊκούς θεσμούς και τις εθνικές κυβερνήσεις να συνεισφέρουν στην τρέχουσα κρίση, καθώς οι προσπάθειες χρήσης νεοφιλελεύθερων λύσεων έχουν αποτύχει (Mouffe 2022, 49-54)

2.5 Η μεταδημοκρατία στις Η.Π.Α.

Πολλοί άνθρωποι σε όλο τον κόσμο θεωρούν τις Η.Π.Α. το κορυφαίο μοντέλο δημοκρατικής διακυβέρνησης και την επιτομή του φιλελευθερισμού. Η ουσία, ωστόσο, είναι αρκετά διαφορετική, καθώς δεν υπήρξαν ποτέ ένα ιδανικό δημοκρατικό πρότυπο. Μια χώρα που ιδρύθηκε πάνω στη γενοκτονική σφαγή των αυτόχθονων πληθυσμών, που υποστηρίχτηκε από τη δολοφονική αφρικανική σκλαβιά και βασίστηκε στην κυρίαρχη ιδεολογία της λευκής υπεροχής πριν και μετά το κίνημα του Εμφύλιου Πολέμου και των Πολιτικών Δικαιωμάτων, δεν μπορεί να συνιστά υπόδειγμα δημοκρατίας.

Σήμερα υπάρχουν πολλά σημεία διχασμού ανάμεσα στη δημόσια βούληση και την κυβερνητική δράση. Ενώ το Pew Research Center διαπιστώνει ότι πάνω από τα δύο τρίτα των αμερικανών ενηλίκων πιστεύουν ότι η ομοσπονδιακή κυβέρνηση δεν κάνει αρκετά για να αντιμετωπίσει την κλιματική αλλαγή, η Διοίκηση Τραμπ έχει αποσυρθεί από τη Συμφωνία του Παρισιού, έχει ανακαλέσει δεκάδες περιβαλλοντικούς κανονισμούς και έχει περικόψει τη χρηματοδότηση πολλών περιβαλλοντικών προγραμμάτων.

Ενώ το 58% των αμερικανών αναγνωρίζει ότι οι λευκοί έχουν πρόσβαση σε προνόμια στα οποία οι μαύροι δεν έχουν, μόνο και μόνο λόγω της λευκότητάς τους, η ομοσπονδιακή κυβέρνηση δεν ενισχύει την πολιτική θετικής δράσης στα σχολεία και, αντίθετα, υποστήριξε μέτρα για τη φίμωση των μαύρων ψηφοφόρων, διαιωνίζοντας μεθόδους ρατσιστικής βίας σε εθνικό επίπεδο.

Η κλιματική αλλαγή και ο ρατσισμός, ωστόσο, είναι δύο μόνο παραδείγματα. Η πλειοψηφία των αμερικανών υποστηρίζει την άδεια μητρότητας μετ' αποδοχών (84%), τη δημόσια χρηματοδότηση για τη φροντίδα των παιδιών (75%), την αύξηση του κατώτατου μισθού (60%), το δωρεάν δημόσιο κολέγιο (57%), ένα εθνικό σύστημα υγείας (54%). Τίποτα από αυτά δεν εφαρμόζεται διότι αν και αποτελούν απαιτήσεις της πλειοψηφίας, η κυβέρνηση έχει αιχμαλωτιστεί από φωνές που δεν ενδιαφέρονται να ακούσουν τον αμερικανικό λαό (McCoy and Press, 2022).

Πολλές φορές οι κυβερνήσεις κινητοποιούν τη θεσμοθετημένη βία, προκειμένου να κρατήσουν μακριά τη βούληση του λαού. Σημείο αναφοράς της είναι η αστυνομία, η οποία το 2020 σκότωσε 28,4 ανθρώπους για κάθε 10 εκατομμύρια πολίτες. Αυτό το ποσοστό είναι μακράν το υψηλότερο μεταξύ των ανεπτυγμένων χωρών του κόσμου : το

Λουξεμβούργο έχει ποσοστό 16,9. Ο Καναδάς είναι στο 9,7. Χώρες όπως η Ελβετία, η Δανία, η Ισλανδία, η Ιαπωνία και το Ηνωμένο Βασίλειο έχουν όλες λιγότερους από έναν ετήσιο θάνατο αστυνομικών για κάθε 10 εκατομμύρια πολίτες (Snyder, 2021).

Ενώ τα πιο ανεπτυγμένα και τα πιο δημοκρατικά έθνη τείνουν να έχουν χαμηλότερα ποσοστά δολοφονιών αστυνομικών, οι ασταθείς και αυταρχικές χώρες τείνουν να έχουν περισσότερα. Περιέργως, σε ό,τι αφορά τα ετήσια ποσοστά δολοφονιών αστυνομικών, οι Η.Π.Α. μοιάζουν περισσότερο με χώρες όπως το Σουδάν (32,1%) και το Ιράν (36,6%), παρά με χώρες όπως η Αυστραλία (1,7%) και η Ελβετία (0%).

Δεδομένου ότι η χρήση αστυνομικής βίας σε μεγάλο βαθμό συνιστά κυβερνητική επιλογή, δεν είναι αυθαίρετη η σκέψη ότι όσο περισσότερη η βία αυτού του είδους τόσο μεγαλύτερη η κρατική ανάγκη για καταπίεση. Στις Η.Π.Α. η αστυνομική βία χρησιμοποιείται για να διατηρηθεί το status quo σε πολλά μέτωπα, αλλά το πιο σημαντικό είναι ο ρατσισμός. Οι μαύροι έχουν παραπάνω από τρεις φορές περισσότερες πιθανότητες από τους λευκούς να σκοτωθούν σε συγκρούσεις με την αστυνομία. Προφανώς, η χρήση βίας για τη διατήρηση συστημάτων που είναι αντίθετα με τη δημόσια βούληση δεν αποτελεί δημοκρατική πρακτική. Αποτελεί μάλλον βασικό σύμπτωμα μεταδημοκρατίας.

Συχνά η κυβέρνηση των Η.Π.Α. κατηγορείται ότι αντί να ικανοποιεί τις επιθυμίες των πολιτών, επικεντρώνεται σε εκείνες των εταιρειών. Χαρακτηριστικά, στην κυβέρνηση Τραμπ το υπουργικό συμβούλιο αποτελούνταν από μια ασυνήθιστα μεγάλη ομάδα ανθρώπων που είχαν περάσει όλο ή το μεγαλύτερο μέρος της σταδιοδρομίας τους σε μεγάλες επιχειρήσεις, όπως άλλωστε και ο προϊστάμενός τους. Η εταιρική επιρροή στην πολιτική είναι, επίσης, πανταχού παρούσα. Το 2010 το Ανώτατο Δικαστήριο μπλόκαρε μέτρα για τον περιορισμό των εξωτερικών δαπανών από εταιρείες, συνδικάτα, πλούσια άτομα και ομάδες στις πολιτικές εκστρατείες. Η απόφαση αυτή υπήρξε μια σημαντική νίκη για τις εταιρείες πετρελαίου, τις τράπεζες της Wall Street, τις εταιρείες ασφάλισης υγείας και άλλα ισχυρά συμφέροντα (McCoy and Press, 2022).

Επειδή ο μέσος πληθυσμός δεν μπορεί να συμβαδίσει με τις ιδιαίτερα εύπορες και μεγάλες επιχειρήσεις στις πολιτικές δωρεές, οι πολιτικοί, όπως είναι αναμενόμενο θα ενδιαφερθούν περισσότερο για τους πολύ πλούσιους και τις μεγάλες επιχειρήσεις. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι Η.Π.Α. να διολισθαίνουν από το μοντέλο «ένα άτομο, μία ψήφος», προς το μοντέλο « ένα δολάριο, μία ψήφος», γεγονός που παραπέμπει ξεκάθαρα σε μια μεταδημοκρατία. Η ίδια η εκλογή του Τραμπ συνιστά μια επιβεβαίωση της μεταδημοκρατικής συνθήκης, καθώς επί των ημερών του αυξήθηκε κατακόρυφα η

πολιτική πόλωση. Η άνοδος της νοοτροπίας “εμείς εναντίον τους” -που έχει και πολιτικό χαρακτήρα- είναι εμφανέστερη από ποτέ σε όλα τα επίπεδα, από την άνοδο των άκρως κομματικών μέσων ενημέρωσης, μέχρι την απροθυμία των Αμερικανών να παντρευτούν κάποιον από το αντίπαλο πολιτικό κόμμα (McCoy and Press, 2022).

Θα ήταν άδικο, ωστόσο, να ισχυριστούμε ότι η επιδείνωση της δημοκρατίας στις Η.Π.Α. ξεκίνησε την περίοδο της διακυβέρνησης Τραμπ. Υπήρξε το αποτέλεσμα του συστηματικού αδιεξόδου στο Κογκρέσο, της βαθιάς πολιτικής πόλωσης και της διαφθοράς ως συνέπεια του κατακλυσμού της πολιτικής ζωής από το σκοτεινό χρήμα. Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, επιταχύνθηκε με επιθέσεις στα μέσα ενημέρωσης, με το Κογκρέσο να μην μπορεί να υπηρετεί τον ρόλο του ως αποτελεσματικού φορέα ελέγχου και ισορροπίας των εκτελεστικών εξουσιών (Norris, 2021). Η ποικιλία των δομικών προβλημάτων και των σαρωτικών ιστορικών αλλαγών που συντελούνται ταυτόχρονα αποδεικνύουν τη βαθιά υπαρξιακή κρίση που διέρχεται η αμερικανική δημοκρατία.

Ο απόηχος των προεδρικών εκλογών το 2020 ανέδειξε τα προβλήματα του «μοναδικού συνδυασμού ενός πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος με ισχυρούς μειοψηφικούς θεσμούς» (McCoy and Press, 2022). Σε επίπεδο ελίτ οι βαθιές πολιτικές διαφορές στην Ουάσιγκτον έχουν ακρωτηριάσει τις προσπάθειες για νομοθετικό συμβιβασμό, έχουν διαβρώσει τους θεσμικούς κανόνες και τους κανόνες συμπεριφοράς και έχουν παρακινήσει τους πολιτικούς να επιδιώξουν τους στόχους τους εκτός αδιέξοδων θεσμών, μεταξύ άλλων μέσω των δικαστηρίων (McCoy and Press, 2022).

2.6 Η μεταδημοκρατία στην Ελλάδα

Τα πρώτα σαφή σημάδια μεταδημοκρατικού μετασχηματισμού μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι εμφανίζονται στη χώρα μας από τα μέσα της δεκαετίας του 1990. Τα δύο μεγάλα πολιτικά κόμματα, που εκείνη την εποχή απολάμβαναν την υποστήριξη του 80% του εκλογικού σώματος, άρχισαν να συγκλίνουν σε τέτοιο βαθμό που η κεντροδεξιά Νέα Δημοκρατία κατηγορούσε το κεντροαριστερό ΠΑ.ΣΟ.Κ. ότι της «έκλεψε» το πρόγραμμά της (Μπρατάκος 2002, 681). Και οι δύο πολιτικές δυνάμεις έκαναν σημαία τους τον εκσυγχρονισμό και συσπειρώθηκαν στην άσκηση συναινετικής πολιτικής πέρα και μακριά από δεξιά και αριστερή ιδεολογία, με απεύθυνση σε μία κοινωνία πλήρως συμφιλιωμένη και απαλλαγμένη από εσωτερικές διαιρέσεις και ανταγωνισμούς. Σε αυτό το συναινετικό πλαίσιο οι υπερβολές των πολιτικών παθών και των λαϊκών ταυτίσεων γύρω από συγκεκριμένα κέντρα -όπως ο ηγέτης, η κοινή ιδεολογία ή ένας κοινός στόχος- εγκαταλείπονται, αν όχι απαξιώνονται, για να δώσουν τη θέση τους στον οικονομικό

πραγματισμό, στη διαχείριση της καθημερινότητας και σε μια σχεδόν ιεροποιημένη και αδιάκοπη οικονομική ανάπτυξη. Οι αναφορές στον λαό θεωρούνται ξεπερασμένες και λαϊκιστικές και τείνουν να αντικατασταθούν από πιο ουδέτερους όρους όπως «κοινωνία των πολιτών», «μεσαία τάξη», «πολίτης», «άτομο» και ούτω καθεξής.

Μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1990 μια εθνική αισιοδοξία φαίνεται να πλημμυρίζει τον δημόσιο χώρο, η οποία αποτυπώνεται στους χαρακτηρισμούς «δημιουργική Ελλάδα», «χρηστή διακυβέρνηση». Το απόγειο αυτής της ιδιόμορφης λεκτικής, εκσυγχρονιστικής αισιοδοξίας αποτελεί η είσοδος της Ελλάδας στην ευρωζώνη από το 2000 και μετά. Ελλείπει αποτελεσματικών εναλλακτικών και πολιτικών επιλογών, η διαχείριση των εμπειρογνομώνων (Ladi 2005, 283-285) και ο οικονομικός υπολογισμός αποτελούσαν το κυρίαρχο παράδειγμα διακυβέρνησης. Και καθώς οι πολιτικές-προγραμματικές διαφορές βρίσκονταν σε κάθετη πτώση, ήρθαν στο προσκήνιο οι ειδικοί της επικοινωνίας, με αποτέλεσμα ο πολιτικός ανταγωνισμός να μεταναστεύσει και να εκφραστεί στο τερνόν του θεάματος. Ο τομέας των οικονομικών υπερσκέλισε αυτόν της πολιτικής. Κεντρικοί τραπεζίτες και επαγγελματίες ακαδημαϊκοί ήταν εδώ για να εγγυηθούν ότι τα πολιτικά κόμματα βασίζονται στη γνώση με σκοπό την αποτελεσματικότερη διαχείριση των πραγμάτων.

Όπως, όμως, έχει υποστηρίξει η Mouffe (2005b, 123), ο πολιτικός ανταγωνισμός μπορεί να κατασταλεί, αλλά δεν μπορεί ποτέ να εξαλειφθεί πλήρως. Βρίσκει τρόπους να εκδηλωθεί αλλού (2005b, 126). Έτσι, όπως και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ο κατεσταλμένος ανταγωνισμός αρχικά μεταφράστηκε σε μια «αυξανόμενη ηθικοποίηση του πολιτικού λόγου» (Mouffe 2005b, 57). Εφόσον υπάρχει μόνο μία πολιτική που είναι δυνατή, και εφόσον δεν υπάρχει εναλλακτική λύση, είναι θέμα του καλύτερου, του πιο ενάρετου υποκειμένου-διαχειριστή να εφαρμόσει τα μέτρα που κρίνονται αντικειμενικά απαραίτητα.

Η επικρατούσα μεταπολιτική συναίνεση προκάλεσε τελικά μια ποικιλία λαϊκιστικών αντιδράσεων στις αρχές της δεκαετίας του 2000, που ποικίλλουν από την ακραία και θρησκευτική δεξιά έως τη ριζοσπαστική αριστερά, οι οποίες προσπάθησαν να παρουσιαστούν ως αληθινές πολιτικές εναλλακτικές σε ένα αδιέξοδο μονοπάτι, ισχυριζόμενες ότι αντιπροσώπευαν τη φωνή του «λαού», ο οποίος αίφνης «επανεφευρέθηκε». Αν και κατά περίπτωση ήταν εθνικιστικά και ξενοφοβικά, τα κινήματα αυτά εξακολουθούσαν να διεκδικούν μια νόμιμη αξίωση, καθώς απαιτούσαν περισσότερη δημοκρατία και να επιστραφεί η εξουσία στον αποδυναμωμένο λαό. Η πεισματική αντιλαϊκιστική ηθική καταδίκη σχεδόν κάθε κοινωνικής κινητοποίησης ή

αντίδρασης και κάθε αντιπολιτευτικής προσπάθειας ως παράλογου λαϊκισμού και εθνικισμού φαινόταν να αποδεικνύει ότι ο αντιλαϊκισμός είναι μια αυτοεκπληρούμενη προφητεία, καταδικάζοντας το προϊόν της καταστολής του.

Η απροσδόκητη κατάρρευση το 2010 κλόνισε υπάρχουσες συμμαχίες, υποκειμενικές ταυτότητες και κοινωνικούς συμβιβασμούς, οδηγώντας σε μια ριζική αναδιάρθρωση του πολιτικού συστήματος. Το βιοπολιτικό παράδειγμα σύντομα θα μετατοπιστεί βίαια από τον ατομικιστικό και ηδονιστικό κυνισμό σε αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «περιοριστικό ασκητισμό» (Stavrakakis 2012, 2299).

Ο κυβερνητικός λόγος έγινε πιο απλουστευμένος, υιοθετώντας μια εκ νέου σηματοδότηση του πατριωτισμού που υποστήριζε το αφήγημα ότι η Ελλάδα δέχτηκε επίθεση από τις κερδοσκοπικές αγορές και για τον λόγο αυτό όλοι οι Έλληνες πρέπει να ενωθούν και να υπομείνουν την επίθεση, εφαρμόζοντας σκληρά αλλά απαραίτητα μέτρα, προκειμένου να επιβιώσει η χώρα. Αυτό το σχήμα φαίνεται αρχικά λαϊκιστικό ή ακόμα και εθνικιστικό-λαϊκιστικό, καθώς τοποθετεί τεχνηέντως τον ελληνικό λαό ως έθνος απέναντι σε ένα εξωτερικό «άλλο», σε έναν εχθρό, που ήταν οι αγορές και οι κερδοσκόποι. Μοιάζει, όμως, περισσότερο με αυτό που ο Laclau και η Mouffe αποκαλούν «λογική της διαφοράς» (Laclau, Mouffe 1985, 67) ή «λογική της αστυνομίας» κατά τον Ranciere (2010, 36-37). Επεδίωξε να απορροφήσει κάθε διχασμό ή σύγκρουση μέσα στην ελληνική κοινωνία, ευνοώντας έναν μεγαλύτερο ανταγωνισμό με ό,τι ήταν εξωτερικό για το ελληνικό έθνος.

Σε αυτά τα πλαίσια εντάσσεται η άνοδος του ΣΥ.ΡΙΖ.Α.. Απευθυνόμενος στον «λαό», με έναν λόγο που άρθρωνε πληθώρα αιτημάτων κατά των πολιτικών της ακραίας λιτότητας που υιοθετούσαν και εφάρμοζαν οι τοπικές και ευρωπαϊκές ελίτ, συγκέντρωσε το εντυπωσιακό ποσοστό 16,78%, υπερτριπλασιάζοντας τη δύναμή του. Αιχμή του δόρατος για αυτή την άνοδο αποτέλεσε ένας ακραιφνώς λαϊκιστικός λόγος (Stavrakakis, Katsambekis 2014, 122-125). Στις εκλογές του Ιουνίου του 2012 μάλιστα το ποσοστό αυτό θα ανέβαινε ακόμα περισσότερο στο 26,89%, αποδεικνύοντας ότι η δαιμονοποίηση των εγχώριων και των αλλοδαπών ελίτ είχε θετικό αντίκτυπο στο εκλογικό σώμα, ενισχύοντας την εντυπωσιακή ανοδική του δυναμική.

Το μέχρι τότε πολιτικό κατεστημένο, τα κυρίαρχα κόμματα που διαγκωνίζονταν για το ποιο από όλα θα καρπωνόταν τον χώρο του κέντρου, προσπάθησαν να αναστρέψουν αυτή την κατάσταση, χρησιμοποιώντας τη «θεωρία των άκρων». Επιδίωξαν να εξισώσουν τη ριζοσπαστική αριστερά με τον νεοναζιστικό εξτρεμισμό της Χρυσής Αυγής, ενός

ξεκάθαρα νεοναζιστικού πολιτικού σχηματισμού που εισήλθε στη Βουλή για πρώτη φορά με το εντυπωσιακό ποσοστό του 6,92%.

3. Οι συνέπειες της εκδήλωσης της μεταδημοκρατίας

Η μεταδημοκρατία μειώνει δραστικά τις πιθανότητες να αναδυθεί μια ατζέντα ισχυρών εξισωτικών πολιτικών για την ανακατανομή της εξουσίας και του πλούτου, καθώς και για τον περιορισμό των ισχυρών συμφερόντων. Στη μεταδημοκρατία δημιουργούνται δύο διαφορετικής φύσης ομάδες πίεσης, οι οποίες αντιπαρατίθενται της πολιτικής δέσμευσης και αυξάνονται σε πλήθος. Αυτό σε έναν βαθμό αποτελεί αντανάκλαση του πλήγματος που έχει δεχτεί η δημοκρατία και του διαδεδομένου κυνισμού για τις δυνατότητές της. Ισχύει ιδιαίτερα στην περίπτωση των Η.Π.Α., όπου η αριστερή αποστροφή για τη μονοπώληση της πολιτικής από τις μεγάλες επιχειρήσεις ενώνεται με τη δεξιά απόρριψη της μεγάλης κυβέρνησης. Παρόμοια, στο Ηνωμένο Βασίλειο παρατηρήθηκε μια σημαντική και πολύ διαφορετική ανάπτυξη των ομάδων αυτοβοήθειας, των κοινοτικών δικτύων, των προγραμμάτων παρακολούθησης γειτονιάς και των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, τα οποία προσπαθούν απεγνωσμένα να καλύψουν τα κενά στη φροντίδα που αφήνει ένα κράτος πρόνοιας σε αποδρομή. Μολονότι οι εξελίξεις αυτές στη συντριπτική τους πλειοψηφία χαρακτηρίζονται ενδιαφέρουσες, οδηγούν στην απομάκρυνση από την πολιτική και δεν συνιστούν επ' ουδενί δείκτες υγείας της δημοκρατίας. Τέτοιες δραστηριότητες μπορούν να ανθίσουν σε μη δημοκρατικές κοινωνίες, όπου η πολιτική ανάμειξη είναι είτε επικίνδυνη είτε αδύνατη και όπου το κράτος είναι ιδιαίτερα πιθανό να αδιαφορεί για τα κοινωνικά προβλήματα (Crouch 2004, 201).

Οι ομάδες πίεσης της δεύτερης κατηγορίας συνιστούν πιο περίπλοκους οργανισμούς. Πρόκειται για πολιτικά προσανατολισμένες εκστρατείες και λόμπι που αν και δεν επιδιώκουν να επηρεάσουν και να οργανώσουν ψηφοφορίες, στόχο έχουν να επηρεάσουν άμεσα την κυβερνητική πολιτική. Η ζωτικότητα που παρουσιάζουν αυτού του είδους οι οργανισμοί, παρότι συνιστούν αποδείξεις μιας ισχυρής φιλελεύθερης κοινωνίας, δεν θεωρείται εφάμιλλη μιας ισχυρής δημοκρατίας. Από τότε που οι πολίτες έχουν συνηθίσει σε τέτοιο βαθμό την κοινή ιδέα της φιλελεύθερης δημοκρατίας, δεν γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι πρόκειται για δύο διαφορετικά στοιχεία, η συνύπαρξη των οποίων δείχνει στην πράξη ότι υπάρχει φιλελευθερισμός, αλλά όχι επαρκής βαθμός δημοκρατίας (Crouch 2004, 207).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα θα μπορούσε να είναι η απουσία περιορισμών στα κονδύλια και στις πάσης φύσεως διευκολύνσεις, στα οποία μπορούν να έχουν πρόσβαση τα κόμματα προκειμένου να προωθήσουν τους σκοπούς τους, αλλά και στο εύρος και στις δυνατότητες των μέσων ενημέρωσης και διαφήμισης, τα οποία μπορούν να εκμεταλλευτούν για τις εκλογικές τους επιδιώξεις. Πρόκειται για μία κατάσταση που ευνοεί ξεκάθαρα τον φιλελευθερισμό, αλλά εμποδίζει τη δημοκρατία, αφού το παιχνίδι μεταξύ των πολιτικών ομάδων κάθε άλλο παρά ισότιμο είναι. Είναι αυτή ακριβώς η κατάσταση που ισχύει στις Η.Π.Α..

Ο κόσμος των πολιτικά ενεργών ομάδων πίεσης, των κινημάτων και των λόμπι ανήκει πιο πολύ στον φιλελευθερισμό και λιγότερο στη δημοκρατική πολιτική, καθώς λίγοι κανόνες διέπουν τις λεπτομέρειες για την προσπάθεια άσκησης επιρροής. Τα λόμπι που δημιουργούνται για να προωθούν επαγγελματικά συμφέροντα κρατούν για τον εαυτό τους τεράστια πλεονεκτήματα.

Για αρκετούς μελετητές δεν υπάρχει αυτή τη στιγμή καμία έστω εν μέρει λειτουργική δημοκρατία, που θα μπορούσε να προσφέρει στον κόσμο ένα μοντέλο ή ένα σχέδιο. Τα ίδια τα θεμέλια της φιλελεύθερης δημοκρατίας όπως δημιουργήθηκαν με τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, έχουν διαβρωθεί από τον ληστρικό καπιταλισμό που έχει κυριεύσει τον κόσμο, ενώ την ίδια στιγμή κηρύττει στον ίδιο κόσμο της βασικές αρχές της δημοκρατίας «Liberte, Egalite, Fraternite». Σήμερα τα μόνα πραγματικά μοντέλα δημοκρατικής φιλοδοξίας στον κόσμο είναι μαζικές κοινωνικές εξεγέρσεις, όπως το Black Lives Matter και εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα (Crouch 2004, 81-88).

Σήμερα κυριαρχεί η διαπίστωση ότι τα κόμματα καθίστανται μεταδημοκρατικά. Σε αυτά οι ακτιβιστές αντικαθίστανται από λομπίστες και οι εκστρατείες από το κεφάλαιο. Το μεταδημοκρατικό κόμμα διατηρεί λιγότερες στενές επαφές με τον εσωτερικό κύκλο των ακτιβιστών του και περισσότερες με τους χορηγούς του.

Στο μεταδημοκρατικό κράτος δημιουργείται ένα θεσμικό κενό, το οποίο έχει καλυφθεί από μη δημόσιες ρυθμίσεις, γεγονός που επιτρέπει την εκδήλωση της διαφθοράς. Οι θεσμοί είναι ανενεργοί, εκτός εάν χρησιμοποιούνται για τη διανομή πόρων ή για την ιδιωτική διευθέτηση αποτελεσμάτων μεταξύ ανταγωνιστικών πελατειακών δικτύων. Αυτά τα δίκτυα που περιλαμβάνουν εγκληματίες, επιχειρηματίες, πολιτικούς, αστυνομικούς, δικαστές, εισαγγελείς, δημόσια πρόσωπα και μέλη εκκλησιαστικών οργανώσεων δημιουργούν μία παράλληλη ρυθμιστική τάξη. Το κέντρο εξουσίας σε αυτό

το είδος κράτους βρίσκεται έξω από τους θεσμούς του. Αυτή η «απούσα» κατάσταση στην οποία οι θεσμοί υπάρχουν επίσημα, αλλά στην πράξη έχουν αποκοπεί από το δημόσιο συμφέρον επειδή έχουν αιχμαλωτιστεί από στενά ιδιωτικά συμφέροντα, και στην οποία οι διαφορετικοί κλάδοι της κυβέρνησης δεν ελέγχουν ο ένας τον άλλον, αλλά διαπλέκονται σε άτυπα δίκτυα που έχουν οικειοποιηθεί το αληθινό κέντρο εξουσίας, είναι η κατεξοχήν εκδήλωση του μεταδημοκρατικού μετασχηματισμού.

Οι υψηλές εισοδηματικές ανισότητες αποδεικνύουν την ύπαρξη κοινωνικών ελλειμμάτων και ανισοροπιών. Η αποχή, τόσο ως ψήφος διαμαρτυρίας, όσο και ως αυτοαποκλεισμός από μία πολιτική διαδικασία, είναι μια ξεκάθαρη πολιτική εκδήλωση της απεμπλοκής των πολιτών (Crouch 2004, 134).

Η δημοσιογραφία, επίσης, επηρεάζεται από τις συνθήκες της μεταδημοκρατίας που επικρατούν. Τα υγιή δημοσιογραφικά μέσα αντανακλούν την υγεία της δημοκρατίας. Οι ειδήσεις παρέχουν ή τουλάχιστον πρέπει να παρέχουν τους ζωτικούς πόρους που χρησιμοποιούνται στις διαδικασίες συλλογής πληροφοριών, συζήτησης και ανάλυσης, οι οποίες επιτρέπουν στους πολίτες να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή και στη λειτουργία της δημοκρατίας. Το ήθος και το είδος της δημοκρατίας είναι εδραιωμένο σε αυτή τη σχέση με τη δημοκρατία και την πρακτική της. Αλλά υπό συνθήκες μεταδημοκρατίας αυτή η σχέση, που στηρίζεται σε μια αντίληψη για ανεξάρτητη δημοσιογραφία, η οποία θα δρα προς το δημόσιο συμφέρον και συνδέεται με τις έννοιες της γνώσης, της αλήθειας, της πολιτικής συμμετοχής και της δημοκρατικής ανανέωσης, έχει καταργηθεί (Crouch 2004, 73).

Η εξέλιξη αυτή είναι σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της διαπλοκής μεταξύ των πολιτικών ελίτ και των ελίτ των μέσων ενημέρωσης. Πέρα από αυτό, σε μια εποχή που οι πόροι είναι σπάνιοι και όπου υπάρχει πίεση για την τήρηση πολλαπλών προθεσμιών σε μια ολόκληρη σειρά ειδησεογραφικών μέσων, είναι εύκολο να δούμε πως η ήδη περιορισμένη αυτονομία των δημοσιογράφων και η ελευθερία τους να ενεργούν ηθικά προς τα συλλογικά οφέλη του επαγγέλματός τους μπορεί να διαβρωθεί εξαιτίας του ανταγωνιστικού κέρδους της εμπορικής επιχείρησης. Ο συνδυασμός αυτών των δεδομένων με την αναγκαιότητα για ταχύτερη και ρηχότερη εταιρική δημοσιογραφία στην ψηφιακή εποχή επιτείνει την ανάδυση μεταδημοκρατικών συμπεριφορών (Lee-Wright et al. 2011,128).

Όταν, εξάλλου, οι ιδιοκτήτες των πρακτορείων ειδήσεων συσσωρεύουν υπερβολική δύναμη και επιρροή, τα προβλήματα που σχετίζονται με αυτή την εξουσία επιδεινώνονται. Σε αρκετές χώρες μια πλήρως εμπορευματοποιημένη και απορυθμισμένη βιομηχανία εφημερίδων έχει οδηγήσει σε ανεξέλεγκτη συγκέντρωση των μέσων ενημέρωσης εδώ και αρκετές δεκαετίες σε ορισμένες κλειστές ομάδες μέσων, επιτρέποντάς τους να συγκεντρώνουν τεράστια ποσά εσόδων μαζί με κοινωνική και πολιτική επιρροή, με δυσμενείς συνέπειες για την ηθική δημοσιογραφία και τη δημοκρατία γενικότερα. Η κυριαρχία των ειδησεογραφικών μέσων στην αγορά έχει ως αποτέλεσμα την υπερβολική δύναμη και μια απείθαρχη πολιτική επιρροή που γεννά φόβο αδιακρίτως. Φόβο νιώθουν οι πολιτικοί επειδή ανησυχούν ότι η καριέρα και η ζωή τους μπορούν να καταστραφούν από την αρνητική δημοσιότητα ή τουλάχιστον να περιορίσουν τις πιθανότητες επανεκλογής των ιδίων ή των κομμάτων τους. Φόβος, επίσης, προκαλείται στους υπαλλήλους οι οποίοι αδυνατούν να αντισταθούν σε μια κουλτούρα εκφοβισμού, δεδομένου ότι τα στελέχη των επιχειρήσεων στις οποίες απασχολούνται βάζουν τις εμπορικές προτεραιότητες πάνω από τη δημοσιογραφική ευθύνη και ακεραιότητα. Δεν είναι, όμως, μόνο οι δημοσιογράφοι, των οποίων η ελευθερία περιορίζεται από την εταιρική συμμόρφωση. Η ικανότητα των πολιτών να ασκούν τα δημοκρατικά τους δικαιώματα στα πλαίσια της δημοκρατίας ως μέλη του λαού βασίζεται στο γεγονός ότι οι κυβερνήσεις δεν επηρεάζονται από ιδιωτικά συμφέροντα ομίλων πολυμέσων (Lee-Wright et al. 2001,132-135).

Ακόμα και τα καθιερωμένα διαδικτυακά μέσα ενημέρωσης εξακολουθούν να κυριαρχούν στην κατανάλωση ειδήσεων σε όλες τις πλατφόρμες με όλο και πιο ομοιογενές περιεχόμενο. Σε μία μελέτη εννέα χωρών για ειδησεογραφικούς ιστοτόπους οι Curran et al. (2013, 883-886) σημειώνουν ότι «οι κορυφαίοι ιστότοποι σε όλον τον κόσμο αναπαράγουν το ίδιο είδος ειδήσεων με τα παλαιού τύπου μέσα. Αυτοί οι ιστότοποι ευνοούν τις φωνές της εξουσίας και της τεχνογνωσίας έναντι εκείνων των οργανώσεων που διεξάγουν εκστρατείες και των απλών ανθρώπων». Η παγκόσμια δύναμη των νέων ψηφιακών διανομέων έχει δημιουργήσει τα μεγαλύτερα μονοπώλια στην οικονομική ιστορία, με τις νέες ψηφιακές βιομηχανίες να κινούνται μεταξύ ολιγοπωλίου και μονοπωλίου με ραγδαίους ρυθμούς και τελικά το διαδίκτυο να ελέγχεται από ελάχιστες γιγάντιες παγκόσμιες εταιρείες. Οι αγορές που προάγουν την υπερ-εμπορευματοποίηση, τη διαφήμιση και το μονοπώλιο μέσω του διαδικτύου ενισχύουν αντί να διαταράσσουν το περίγραμμα του καπιταλισμού και οδηγούν σε αχαλίνωτη αποπολιτικοποίηση και αντιδημοκρατική, εμπορική πολιτική τα μέσα ενημέρωσης. Οι κυβερνήσεις, επίσης,

εστιάζουν στο να βοηθήσουν τα εταιρικά μέσα να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους, αντί να προωθήσουν το δημόσιο συμφέρον.

4. Δυνατότητες και τρόποι ανάσχεσης της μεταδημοκρατίας

Η ύπαρξη ενεργών κινημάτων συνιστά κρίσιμο παράγοντα για την ανάσχεση του φαινομένου της μεταδημοκρατίας. Τα κινήματα αυτά θα πρέπει να έχουν αφετηρία τους τον λαό και να μην έχουν εμπλακεί πάσης φύσεως ελίτ ή πολιτικοί μάνατζερς στη δημιουργία και ανάπτυξή τους. Στόχος τους θα πρέπει να είναι να προκαλέσουν σοκ στο σύστημα και να θέσουν νέα ερωτήματα και προβληματισμούς, που οι ελίτ δεν έχουν ήδη επεξεργαστεί, ώστε να έχουν δημιουργήσει μηχανισμούς απάντησης ή αντίδρασης. Επομένως, θα πρέπει να διαθέτουν το στοιχείο του αιφνιδιασμού απέναντι στο πολιτικό, οικονομικό και επιχειρηματικό κατεστημένο. Χαρακτηριστικά για τον Crouch (2019, 126) τρία κινήματα θα μπορούσαν να επιτελέσουν αυτή τη λειτουργία τα τελευταία χρόνια: ο φεμινισμός, ο περιβαλλοντισμός και ο ξενοφοβικός λαϊκισμός, ως αντίδοτο στην παγκοσμιοποίηση και την παρακμή των κοινωνικών ταυτοτήτων.

Σύμφωνα με την Mouffe (2000, 122) για να επιβιώσει η δημοκρατία ως πολιτικό σύστημα δεν πρέπει να καθιστά στόχο της τη συναίνεση ως εάν να μην υπάρχουν αντιθέσεις και συγκρούσεις, ούτε να θεωρεί ότι όλα μπορούν να λυθούν με την ορθολογική συζήτηση. Μια δημοκρατία που λειτουργεί καλά απαιτεί τη ζωντανή σύγκρουση δημοκρατικών πολιτικών θέσεων. Εάν αυτό απουσιάζει, υπάρχει ο κίνδυνος αυτή η δημοκρατική αντιπαράθεση να αντικατασταθεί από μια αντιπαράθεση μεταξύ άλλων μορφών συλλογικής ταύτισης, όπως συμβαίνει με την πολιτική ταυτότητα. Τα ανθρώπινα πρότυπα, οι πολιτικές και οι μηχανισμοί ελέγχου προέρχονται από πολιτικούς αγώνες μεταξύ αντιπαράθεσεων. Δεν μπορεί να προκύψει διαδικασία, απόφαση ή συναίνεση από καθαρά ορθολογική σκέψη. Δεν υπάρχει πραγματικά ουδέτερο, λογικό ή αντικειμενικό αποτέλεσμα, επειδή η ουδετερότητα δεν μπορεί να υπάρξει ανεξάρτητα από την ανθρώπινη συνείδηση.

Οι δημοκρατικοί θεσμοί θα πρέπει να αναγνωρίσουν και να υπηρετήσουν – αν χρειαστεί – το ενδεχόμενο της λήψης πολιτικών αποφάσεων και να διατηρήσουν τους εγγενείς αγώνες που διαμορφώνουν τις δημοκρατικές κοινωνίες. Όπως σε όλα τα πολιτικά συστήματα, οι δημοκρατίες περιέχουν ένα πλήθος αντικρουόμενων φωνών, που όλες τους κατασκευάζουν συλλογικές ταυτότητες γύρω από διαφορετικές ατζέντες και αντιληπτούς εχθρούς. Ο πυρήνας της αξίας μιας δημοκρατίας έγκειται στην ικανότητά της να δίνει φωνή σε αυτές τις αντίπαλες ομάδες και στον μετριασμό ανάμεσά τους. Βασικό χαρακτηριστικό της δημοκρατίας, άλλωστε, αποτελεί ο βαθμός των αποδεκτών διαφωνιών που μπορεί να περιέχει. Η δύναμή της έγκειται στην ικανότητά της να δέχεται εγκάρσιους και αντικρουόμενους στόχους και κοσμοθεωρίες, αρνούμενη να καταστείλει την αντιπολίτευση, επιβάλλοντας για παράδειγμα μία αυταρχική τάξη (Mouffe 2005, 143).

Οι θεσμοί δεν πρέπει να λειτουργούν με βάση κάθε είδους «αληθινό» ή «αντικειμενικό» τρόπο οργάνωσης. Η πολιτική διαφωνία θα πρέπει να τεθεί στο προσκήνιο των δημοκρατικών θεσμών, όχι ως καταστροφική σύγκρουση, αλλά ως εποικοδομητική διαφωνία μεταξύ αγωνιστικών αντιπάλων. Πρόκειται για το δημοκρατικό σύστημα που στηρίζεται στον αγωνιστικό πλουραλισμό (Mouffe 2000, 89).

Για τον Crouch (2004, 165) η ιδανική δημοκρατία παρουσιάζει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Ως φαινόμενο ευδοκιμεί όταν υπάρχουν μεγάλες ευκαιρίες για τη μάζα των απλών πολιτών να απολαμβάνουν ενεργής συμμετοχής στη διαμόρφωση της ατζέντας της δημόσιας ζωής, μέσω του διαλόγου και των αυτόνομων οργανώσεων.

Σημαντικό ρόλο διαδραματίζει και η διττή έννοια του ενεργού πολίτη. Η μία όψη της έννοιας έχει θετικό πρόσημο για τον ενεργό πολίτη. Περιέχει τις εκδηλώσεις εκείνες κατά τις οποίες ομάδες και οργανώσεις ανθρώπων αναπτύσσουν από κοινού συλλογικές ταυτότητες, αντιλαμβάνονται τα συμφέροντα αυτών των ταυτοτήτων και διατυπώνουν αυτόνομα αιτήματα, τα οποία περνούν στο πολιτικό σύστημα. Η άλλη όψη του πολίτη δεν έχει την ίδια θετική χροιά, καθώς αναφέρεται στον ακτιβισμό, σύμφωνα με τον οποίο διατυπώνονται καταγγελίες και κατηγορίες με σκοπό τη λογοδοσία των πολιτικών προσώπων, καθώς και των πάσης φύσεως φορέων εξουσίας και τη στενή παρακολούθηση της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής τους.

Είναι σημαντικό να διατηρηθούν οι ομάδες πίεσης και άλλου τύπου οργανώσεις που υπερασπίζονται τα δίκαια αιτήματα των ανθρώπων, όπως είναι οι οργανώσεις για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, των αστέγων, του τρίτου κόσμου και του περιβάλλοντος. Πολλές από τις οργανώσεις αυτές μάλιστα λειτουργούν ακραιφνώς δημοκρατικά, καθώς αφορούν την υπεράσπιση και προώθηση πολύ πιο συγκεκριμένων και υψηλών σκοπών από τη συνύπαρξη στα πλαίσια ενός κόμματος που απαιτεί από τα άτομα να αποδεχτούν άκριτα ένα ευρύ φάσμα συγκεκριμένων διεκδικήσεων.. Επιπλέον, το εύρος της διαθέσιμης δράσης σε τέτοια αντικείμενα είναι πολύ πιο εκτεταμένο από την απλή συνδρομή στην εκλογή των πολιτικών. Σε αυτά τα πλαίσια μπορούν να συνδράμουν ιδιαίτερα και τα σύγχρονα μέσα επικοινωνίας, όπως το διαδίκτυο, το οποίο χάρη στην ευκολία και την αμεσότητά του, μπορεί να οργανώσει και να συντονίσει νέες τέτοιες ομάδες (Crouch 2004, 176).

Οι ίδιοι οι πολίτες, άλλωστε, οφείλουν να απαιτήσουν τη βελτίωση των κομμάτων και του τρόπου λειτουργίας τους. Αν το κοινό έδειχνε κάποιου είδους αποστροφή για τον

ευτελισμό που επικρατεί στην πολιτική, αφενός τιμωρώντας εκείνα τα κόμματα που του απευθύνονται με όρους μάρκετινγκ και αφετέρου επιβραβεύοντας εκείνα που διατηρούν έναν ευθύ και καθαρά πολιτικό λόγο, τα κόμματα θα προσαρμόζονταν πολύ γρήγορα. Η σύγχρονη πραγματικότητα, ωστόσο, δεν ενθαρρύνει τα ίδια τα κόμματα να στραφούν σε αυτή την κατεύθυνση.

Για την Ευρώπη ο Crouch (2011, 7) είναι αισιόδοξος, καθώς διαβλέπει ορισμένες βασικές λύσεις. Διαπιστώνει ότι υπάρχει πληθώρα τομέων στους οποίους μπορεί να στραφεί η ανθρώπινη δραστηριότητα, όχι μόνο η πολιτική. Η Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Συνδικάτων και το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Συνδικάτων, για παράδειγμα, προσπαθούν να αναπτύξουν κοινές ατζέντες μεταξύ εκείνων που εκπροσωπούν. Πράγματι η ίδια η ύπαρξη οργανισμών όπως η FEPS και τα Δίκτυα πολιτικής δείχνει ότι υπάρχει πολιτική ζωή έξω και πέρα από τους κύκλους των ελίτ σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και οι προσπάθειες θεσμικής μεταρρύθμισης, οι προσπάθειες κομματικού επαναπροσανατολισμού και η ενίσχυση του κοινωνικού κράτους πρόνοιας. Το ενδεχόμενο να επιλέγεται η ευρωπαϊκή επιτροπή από το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο θα ήταν μία επιλογή που θα αναζωογονούσε την ευρωπαϊκή δημοκρατία. Εάν συνέβαινε αυτό, η Επιτροπή θα αποκτούσε περισσότερη δημοκρατική νομιμοποίηση και το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο μεγαλύτερη σημασία, αναγκάζοντας και τα πολιτικά κόμματα να αποκτήσουν ένα αξιόλογο ευρωπαϊκό επίπεδο λειτουργίας, αντί να είναι οι χαλαροί συνασπισμοί που υπάρχουν σήμερα, χωρίς ξεκάθαρη ιδεολογία και στόχους. Δυστυχώς τα έθνη κράτη είναι απίθανο να προκρίνουν μία τέτοια λύση, καθώς επιθυμούν να ελέγχουν τη σύνθεση της Επιτροπής (Crouch 2011, 34).

Ιδιαίτερα κρίσιμη είναι, επίσης, η επανασύνδεση κομμάτων-πολιτών. Ένα από τα συμπτώματα της μεταδημοκρατικής κοινωνίας είναι ότι οι πολίτες στρέφονται σε άλλους τρόπους για να εκφράσουν τις ανησυχίες τους. Το στερεότυπο κομματικό μοντέλο των συνελεύσεων και των συνεδρίων, το οποίο διαφοροποιείται και αναπροσαρμόζεται μόνο στην περίπτωση της προετοιμασίας για εκλογές, μπορεί να αποτελεί μια αναγκαστική συνθήκη, αλλά έχει προοπτικές να αποτελέσει ένα χωνευτήρι απόψεων, εποικοδομητικών αντιπαραθέσεων και άμεσης δράσης. Τα κόμματα οφείλουν να επανασυνδεθούν πλήρως με την κοινωνία και να τονωθούν από αυτή. Η ουσία και ο σκοπός βρίσκεται στην προθυμία και των δύο πλευρών να συμμετάσχουν. Τα κόμματα φοβούνται ότι οιαδήποτε νεωτερική κίνηση εκ μέρους των πολιτών μπορεί να οδηγήσει σε απώλεια του ελέγχου και των προνομίων που αυτός συνεπάγεται (Crouch 2011, 88).

Τα πολιτικά κόμματα έχουν υποστεί σημαντικές οργανωτικές αλλαγές κατά τη διάρκεια της ζωής τους, αφού συχνά η αφετηρία τους δεν έχει καμία σχέση με τη μαζικότητα που τα χαρακτηρίζει στην πορεία. Τα πολιτικά κόμματα και τα συνδικάτα με τις συγκεντρωτικές, γραφειοκρατικές δομές τους και τη συνειδητή απομόνωση από τα μέλη τους, ανήκουν σε ένα είδος κοινωνίας που αφορά παρελθούσες δεκαετίες. Η εμμονή τους, επομένως, σε τέτοιου είδους ελεγχόμενες τεχνικές προσέγγισης της κοινωνίας θεωρείται οπισθοδρομική. Προφανώς προβληματίζονται και αναζητούν νέους τρόπους επικοινωνίας, οι οποίοι είναι συχνά βασισμένοι στο διαδίκτυο. Τα κόμματα είναι λογικό να δυσκολεύονται να αλλάξουν όχι μόνο επειδή δεν είναι εύκολο, αλλά και επειδή δεν είναι επιθυμητό. Οι συνέπειες μπορεί να μην είναι οι επιθυμητές και ελεγχόμενες από αυτά. Οφείλουν, ωστόσο, να προσαρμοστούν στη νέα πραγματικότητα.

Θα πρέπει να αποτελέσει στόχο η εκ νέου εφεύρεση του κοινωνικού κράτους με πραγματικές, στοχευμένες και καίριες κοινωνικές επενδύσεις. Σε κάθε περίπτωση ο Crouch (2020, 45) αναγνωρίζει ότι η επιστροφή στο πολιτικό σύστημα της δεκαετίας του 1970 δεν είναι δυνατή, όπως δεν είναι δυνατή και η αποπαγκοσμιοποίηση. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι υπάρχει ένα πλαίσιο αυξανόμενης διεθνούς εχθρότητας, στα πλαίσια της οποίας το εισόδημα και ο πλούτος θα μειώνονταν, καθώς θα χάνονταν τα κέρδη από το εμπόριο. Παράλληλα, σε αυτή την περίπτωση θα αναμενόταν οι πληθυσμοί να αποκτήσουν μεγαλύτερη εθνική συνείδηση, με συνέπεια την αύξηση της εχθρότητας και της καχυποψίας για τους ξένους, ακόμη και προς αυτούς με τους οποίους κατοικούν στον ίδιο τόπο. Σύμφωνα με τον Crouch, οποιαδήποτε απομάκρυνση από την παγκοσμιοποίηση θα ήταν απλώς μία νοσταλγική και αδύνατη επιστροφή στο παρελθόν.

Επίλογος

Η μεταδημοκρατία συνιστά μια νέα συνθήκη, η οποία διαρκώς εξελίσσεται ως αποτέλεσμα της παρακμής της φιλελεύθερης δημοκρατίας που εδραιώθηκε στη διάρκεια του 20ου αιώνα. Στα πλαίσιά της φαίνεται ότι η αποτελεσματικότητα της δημοκρατίας μειώνεται σε εκείνα τα μέρη του κόσμου όπου έχει εδραιωθεί πιο έντονα. Το ισχυρό έθνος-κράτος του περασμένου αιώνα δίνει τη θέση του στην παγκόσμια τάξη των οικονομικών και επιχειρηματικών ελίτ. Τα κόμματα χάνουν τον αντιπροσωπευτικό τους ρόλο, εκπροσωπώντας και προωθώντας συγκεκριμένα συμφέροντα. Η πολιτική και οι θεσμοί απαξιώνονται, με αποτέλεσμα την άνοδο λαϊκιστικών κομμάτων που προωθούν άλλη ατζέντα κατά του κατεστημένου.

Βιβλιογραφία

Ballange A. (2017) Post-democracy: Principles and ambiguities French Politics pp. 2-18

Crouch C. (2004) Post-democracy. Cambridge: Polity Press

Crouch C. (2011) The Strange Non-Death of Neoliberalism. Cambridge: Polity Press

Crouch C. (2020) Post-democracy After the Crises. Cambridge: Polity Press

Crouch C. (2019) Post-democracy and Populism. The Political Quarterly, 90, pp. 124-137

Crouch C. (2009) Privatised Keynesianism: an unacknowledged policy regime, The British Journal Of Politics and International Relations, 11, pp.382-399

Crouch C. in Gamble, A. and Wright, T. (1999) The New Social Democracy. Oxford: Blackwell

Curran et al. (2013) Internet revolution revisited: a comparative study of online news, Media, Culture and Society, 35 (7) pp. 880-897

Fekete L. (2016) Anti-muslim racism and the European security state. Race & Class, 46(1), pp. 3-29

Katsambekis G. (2014) The place of the people in post-democracy. POSTData: Revista de Reflexion y Analisis Politico

Kim S. (2023) Illiberal Democracy after Post-Democracy: Revisiting the Case of Hungary. The Political Quarterly, 94, pp. 437-444

Laclau E. and Mouffe C. (1985) Hegemony and Socialist Strategy, London: Verso

Ladi S. (2005) The role of Experts in the Reform Process in Greece, West Euro-pean Politics, 28 (2), pp.279-296

Lee-Wright P, A. Phillips and T. Witschge (2011) Changing Journalism. London: Routledge

Lessig L. (2021) Why the US is a failed democratic state. The New York Review of Books

McCoy J., Press B. (2022) What happens when democracies become perniciously polarized? Carnegie Endowment for International Piece

- Μπρατάκος Α. (2002) Η Ιστορία της Νέας Δημοκρατίας Αθήνα: Λιβάνης
- Mouffe C. (2005) *On the Political*. London: Routledge
- Mouffe C. (2005b) The End of Politics and the Challenge of Right-wing Populism in Panizza, Francisco (ed.) *Populism and the Mirror of Democracy*, London and New York: Verso. Pp. 2289-2306
- Mouffe C. (2000) *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?* Political Science Series 13, pp. 72-113
- Mouffe C. (2022) *Towards a Green Democratic Revolution, Left Populism and the Power of Affects* London: Verso
- Norris P. (2021) American democracy is at risk from Trump and the Republicans: What can be done? *The Guardian*
- Ranciere J. (1999) *Disagreement: Politics and Philosophy*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Ranciere J. (2010) *Dissensus: On Politics and Aesthetics*. London: Continuum
- Scmitter P.C. (1994) Dangers and Dilemmas of Democracy, *Journal of Democracy* 5 (2), pp. 57-74
- Scmitter P.C. and T.L. Karl (1991) What democracy is... and is not, *Journal of Democracy*
- Snyder T. (2021) The American abyss, *The New York Times Magazine*
- Stavrakakis Y. (2012) Beyond the Spirits of Capitalism? Prohibition, Enjoyment and Social Change, *Cardozo Law Preview*, pp. 2289-2299
- Stavrakakis Y., Katsambekis G (2014) Left-wing Populism in the Euro-pean Periphery: The case of SYRIZA, *Journal of Political Ideologies* 19(2), pp. 119-142
- Young R. (2022) EU Democracy After the Conference of the Future of Europe. *Carnegie Europe*, <https://carnegieeurope.eu/2022/05/12/eu-democracy-after-conference-on-future-of-europe-pub-87110>